

जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुत्थितैः ।

आञ्जुहावार्पसिद्धयैतं सुप्रसादधरेव सा ॥ ३२ ॥

जातवेदसमिति ॥ सुतरामतिशयितं यः प्रसादस्तस्य धरा धारिणी सा मङ्गा । आयान्तमागच्छन्तं न जातवेदसमाग्रमर्थमिच्छा अर्थमिद्धि कर्तुं समुत्थितैरुर्ध्वान्तेर्कर्मण एव हस्तास्तैः कृत्वा जहावेव । अन्योऽपि हस्तमङ्कितेन कंचिदाह्वयति । पुनः पुनरपिममन्थानं तत्कर्तृकमाह्वानमवेत्युन्मेषा ॥ आरूपाद्वयतेः कर्तरि लिट् ॥

संमिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिर्नुमदैः ।

वदे श्रेयांसि दुःखानि निहन्मीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥

संमिलद्भिर्गिति ॥ संमिलद्भिः मर्म्याश्चालन्त्येकीभवन्तीति तथोक्तैः । तथोन्मदैरुन्मसैरत एव कलं मधुरं यथा भवान् तथा कूजद्भिः शब्दायमानैर्मरालैर्हंसैर्युक्ता सा देवी गङ्गा तर्माग्रमिन्यभ्यधादुवाच । किमिति तन् । भा अग्रे । तुभ्यं श्रेयांसि ददं । दुःखानि निहन्मि । आत्मशक्त्याभिधाने जलरूपतयाशक्तापि स्वकीयतीव्रगतहर्माननादेन वर्द्धन्त्येति भावः ॥

कल्लोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।

प्रीतेव तमभीषाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥

कल्लोलैरिति ॥ स्वर्धुनी गङ्गा प्रीता मती । उद्गतैरुद्गन्तादुद्गैरुद्गन्त एवार्वाचीनमर्वाग्भवं तटमभिद्रुतैः पल्लार्यतः कल्लोलैः कृत्वा तं जातवेदसमभीषायेव मंसुस्तीवभूवेव ॥

अप्यभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानलः किल ।

विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अधानन्तरं तापेन हरतेजोजन्मनार्तः पीडितोऽत एवाभ्युपेतः संशुल्लसुपगतोऽनलोऽग्निः । किलेति प्रामादे । निममज्ज निममोऽभूत् । तज्जु जटिरपेव किं मग्न इत्यर्थान्तरं व्यस्यति— विपदापदा परिभूता जिताः पुरुषा विलम्बितुषापत्प्रतीकाराविलम्बभविष्णुतां मोक्षं किं व्यवस्यन्त्युत्तुजने । अपि तु जेस्यैः । “ मतीक्ष्णो जातु नकालमर्तिः ” इति न्यायादिति भावः ॥

१ समुत्थितैः २ आञ्जुहावार्पसिद्धयै सुप्रसादादरेव सा ३ उवाचैः ४ प्रीतेव ५ अभ्युपेत्य ६ परिभूताः ७ व्यवस्यति.

गङ्गाधारिणि कल्याणकारिणि भ्रमहारिणि ।

स मग्धो निर्वृतिं प्राप पुण्यभारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥

गङ्गेति ॥ सोऽग्निः । कल्याणकारिण्यनेकमङ्गलविधायेति भ्रमहारिणि प-
रिभ्रमहारके । पुण्यं भारयति जनैः संग्राहयति तस्मिन्पुण्यभारिणि । येन जनाः
पुण्यभारवन्तो भवन्तीति भावः । तारिणि भवार्णवतारिणि गङ्गाधारिणि मातृ-
जले मग्धः स्नानः सन् । निर्वृतिं सुखं प्राप । तापार्तानां वारिनिमज्जनमेव सुखैक-
हेतुरिति भावः ॥

तत्र माहेश्वरं धाम संचक्राम हविर्भुजः ।

गङ्गायामुत्तरंगाधामन्तस्तापविपद्भृति ॥ ३७ ॥

तत्रेति ॥ माहेश्वरं शैवं धाम तेजो हविर्भुजांऽग्नेः सकाशात्तत्र गङ्गायां संच-
क्राम संक्रान्तम् । लग्नार्मान् यावत् । अत एव किंभूतायां गङ्गायाम् । अन्तर्मे-
ध्ये ताप एव विपत्तां धरति तथोक्तायामत एवोद्धालिता भतिवेलास्तरंगाः क-
ल्लोला यस्यास्तथोक्तायाम् ॥ विशेषणद्वयार्थस्य पूर्ववाक्यानन्तरभावितया पृथ-
ग्वाक्यत्वेन व्यपदेशे कर्तव्ये विशेषणतया वाक्यान्पूर्वोन्पादनं यत्तत्पूज्यतया
व्यवस्थितम् । न तु चित्तपरितोषाय । धामसंक्रमणान्प्राग्विपद्भरणमभवात् ॥
“ धृतः ” इति पञ्चम्यन्तपाठे हविर्भुजो विशेषणम् । उत्तरंगान्वं च जलमकुति-
विलमिनं च स्वीकर्तव्यम् ॥

कृशानुरेतसो रेतस्यादृते सरिता तथा ।

निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो वहन्वद्भु ॥ ३८ ॥

कृशान्विति ॥ तथा सरिता गङ्गाया कृशानुरेतसो हर्म्य रेतसि धामनि ॥
“ कृशानुरेताः सर्वज्ञः ” इत्यमरः ॥ आदृते । आदृष्टपूर्वकं गृहीते मतीत्यर्थः ।
हव्यवाहोऽग्निः ॥ णिजन्तान्पचाद्यच ॥ बहु सौख्यं वहन्मन । ततो गङ्गातो नि-
श्चक्राम बहिर्निःसृतः ॥

सुधासारैरिवाम्भोभिरभिपिक्तो हुताशनः ।

यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमावधत् ॥ ३९ ॥

सुधासारैरिति ॥ अधानन्तरम् । सुधामारैरिवामृतमर्यादाम्भोभिर्जलैरभि-

१ पुण्यकारिणि. २ इन्द्रभङ्गायाम्. ३ अन्तस्तापविपद्भृतिः; अन्तस्तापमिहाभृति. ४ आदृते.
५ वदति. ६ परिपिक्तः.

पितुः स्नातोऽन एव परामत्सुकटां निर्हति मूलपादपङ्क्तिप्रभुतामनोऽर्चिषा-
मतपगतमर्नातकस्य जगाम गतवान् ॥

सा सुदुर्विपहं गङ्गा धाम कामजितो महत् ।

आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥

सेनि ॥ व्योमस्र वाहः प्रवाहोऽस्मि यस्यान्तर्धाना सा गङ्गा कामजितो म-
हेश्वरस्य महन्सुदुर्विपहम् ॥ “ उपहःसुपु-” इति कृच्छार्थं खल्व् ॥ धाम तेन
आदधाना मनी परीतापं मनापम् ॥ “ उपमर्गस्य यन्मनुष्ये बहुलम् ” इति
दीर्घः ॥ अवाप । प्राप्तवतीत्यर्थः ॥

बहिराती युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखाशतैः ।

हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥

बहिरिति ॥ जलजन्तवां यादास्याताः सन्तो युगान्ताग्नेः प्रलयकालीनान-
लम्प शिखाशतैः प्रकरणान्छिद्यमान एव तप्तान्यत एवोष्णान्यस्या गङ्गाया-
जलानि हित्वा परित्यज्य बहिनर्जग्मुः । निर्गतवन्त इत्यर्थः । यानि महेश्व-
रधार्माश्रमाशतानि तान्यन्युग्रमेतापरूपमाधारणधर्मेण सम्यमानेन प्रलयकालान-
लम्बन्धीनीवेत्युपेक्षा ॥ “ अविर्हीतः शिखां स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ हित्वे-
ति “ ओहाक न्यामं ” इत्यस्य ॥

तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।

समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्धराणि बभार सा ॥ ४२ ॥

तेजसेति ॥ सा गङ्गा । रौद्रेण तेन तेजसा तप्तान्यत एव समुदञ्चन्ति । अति-
तापवशादुत्प्लुत्य रौहणिःसरन्तीत्यर्थः । अत एव चण्डानि प्रचण्डस्वरूपाण्य-
त एव दुर्धराण्यपि सलिलानि बभार धृतवती । तेजसो रुद्रमन्वान्धत्वादिति भावः ॥

जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।

जग्मुः पट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४३ ॥

जगदिति ॥ माघे माघसंज्ञकं मासम् ॥ “ पट्-” इति सामशब्दस्य हल-
न्तमासादेशः ॥ जगच्चक्षुषि जगन्नेत्रभूते चण्डांशौ मूर्धे किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे । शी-
खान्तर्हितेन तेजसा दिशः किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः । पट् कृत्तिकाः स्नातुं सुराप-
गां मन्दाकिनीं जग्मुः प्रापुः ॥

अथ षष्ठिः सुराणां विज्ञितिः—

शुभ्रैरभ्रंकवैरुर्मिशतैः स्वर्गनिवासिनाम् ।

कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम् ॥ ४४ ॥

शुभ्रैरिति ॥ आलोको दर्शनमवगाहः स्नानमाचमनं चैतान्यादीनि यस्य तादृशं कर्म कुर्वतां स्वर्गनिवासिनामभ्रंकपैरुर्मिश्रित्याकाशस्पृग्भिः शुभ्रैरुर्मिश्रितैस्त-
रङ्गशतैरात्मदुःखं कथयन्तीमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ अस्मिञ्छ्लोकं पदद्वयाध्याहारदोषः
स्फुट एव । क्रियाकारकयोः परस्परनियमसम्बन्धादाक्षेपलक्षणन्यायेन केचित्समा-
दधते । उन्मुक्तानि यानि तरङ्गशतानि तानि कथनमज्ञानानीवति भावः । यथा-
न्योऽप्यात्मव्याधिहेतुकं केचिददनीयं पदार्थं केचिदपि पुरुषं दर्शयित्वास्वाद्य च
तत्पदार्थदोषं कथयति तथेयमपीति बोद्धव्यम् ॥ अभ्रंकपैरिति “ सर्वकलाभ्रक-
रीषेषु ” इत्यभ्रापपदकान्क्षेपः स्वश ॥

सुस्नानानां मुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम् ।

बहिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४५ ॥

सुस्नानानामिति ॥ सुस्नानानां मुनीन्द्राणां मन्त्रपांणां बलिकर्मणि पूजा-
विधाबुचितानि योग्यानि तैः । तथा दूर्वाभिर्गन्धैश्चान्वितैर्युक्तैः पुष्पोत्करैः कुमु-
दममूर्द्धवीर्यैः कीर्णतीरां व्याप्तमकताम् ॥ “ लाजाः पुं भृङ्गि चाक्षताः ” इत्य-
मरः ॥ अलंशब्दोऽत्रान्यर्थवाचकः । म च कीर्णतीराभिस्तनः प्रागन्वयितव्यः ॥

ब्रह्मध्यानपरैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।

योगनिद्रागतैर्योगपट्टवन्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४६ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मामने स्थितः । तथा ब्रह्मणो ध्यानं परं मक्तैः । तथा योग
एव निद्रा तां गतैः । तथा योगपट्टस्य बन्धो बन्धनं धेपो तैः । योगपट्टं बर्धाद्-
रित्यर्थः । एवंविधैर्योगपरैर्योगाभिरुपाश्रितां गोविताम् ॥ “ उभौ जान् ऊर्ध्वत-
मौ सकटचुपमुवाममा । बद्धौ च कृत्वा मननं ध्यायेन्परमनन्धधीः ” इति योग-
लक्षणम् ॥

पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिस्थैः सूर्यसंबद्धदृष्टिभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ॥ ४७ ॥

पादेति ॥ पादसंबन्धनाङ्गुष्ठाग्रैर्गणैः । समग्रपादनेत्यर्थः । भूमिस्थैः । पृ-

१ स्वर्गमनं सनाम् । २ आचमनादिना । ३ ब्रह्मा । ४ योगिपतेः । ५ पञ्चासनः । ६ भोगिभोगवदे-
भोगिभोगयुक्तैः । ७ भूमिष्ठैः भूमिष्ठैः । ८ संबद्धैः ।

विष्ण्यां त्रिनैरन्यथः । तथा मूर्धे संबद्धदृष्टिभिर्गन्धर्वविजोचनैः । तथा परं ब्रह्म
गुणद्विर्जपाद्गर्भसर्पिभिः सप्तर्षिभिरुपमेवतामुपाश्रिताम् ॥

अथ दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन्विलोक्य ताः ।

कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्ट्वा पीयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं ताः कृत्तिकाः दिव्यां स्वर्गायां नदीं देवीं गङ्गां वि-
लोक्य अभ्यनन्दन् । आनन्दिता चभर्तुरन्यथः । एतत्तन्ममेवेत्याह—एषा पीयूष-
वाहिनी गङ्गा दृष्ट्वा दर्शनगोचराभूता मतीं कं पुरुषं नाभिनन्दयति । अपि तु
सर्वमेवेत्यर्थः ॥ “किम्” इति पाठे किं कुतः कारणाच्चाभिनन्दयति मोदयति ।
अपि तु मोदयत्येवेत्यर्थः ॥ अत्र एतदालोकन आनन्दो युक्त इति भावः ॥

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुदहति मूर्धनि ।

यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धधुस्ता मुदा हृदि ॥ ४९ ॥

चन्द्रेति ॥ चन्द्रचूडामणिभूतां यस्य स देवो हरो मूर्धनि यामुदहति । यस्या
विलोकनं पुण्यं पुण्यकारि । तां गङ्गां ता हृदि मनीम मुदा प्रीन्या श्रद्धधुः ।
अर्द्धतां चकुर्वत्सर्थः । गुणवन्मु श्रद्धाया आर्चयित्वादिता भावः ॥

दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वीणपददेशिनीम् ।

निर्धूतकल्मषां मूर्ध्ना सुप्रहास्ता ववन्दिरे ॥ ५० ॥

दिव्यामिति ॥ निर्वीणपदस्य मोक्षपदस्य देशिनीं दात्रीम् । तथा निर्धूतक-
ल्मषां दूरीकृतजनकान्विषां दिव्यां स्वर्गायाम् ॥ “सुप्रागवागुदत्पतीचां यत्”
इति दिवो यत् ॥ विष्णोः पदीं चरणसंयन्त्रिणीम् ॥ “गङ्गा विष्णुपदी” इत्यमरः ॥
देवीं गङ्गां ताः कृत्तिकाः मुतगं प्रहा नताः सखी मूर्ध्ना ववन्दिरे प्रणेतुः ॥

सौभाग्यैः खलु सुप्रापां मोक्षप्रतिभुवं सैत्नीम् ।

भक्तयोत्र तुमुवुस्तां ताः श्रद्धधाना दिवो धुनीम् ॥ ५१ ॥

सौभाग्यैरिति ॥ अत्र ताः कृत्तिकाः श्रद्धधानाः सखी सौभाग्यैः शोभन-
भाग्यैः सुखेन प्राप्तुं शक्यां मोक्षस्य प्रतिभुवं लग्नकां मतीं प्रतिव्रतां तां दिवो
धुनीं गङ्गां भक्त्या निमित्तेन तुमुवुः । भक्तानामित्तं स्तवनामित्यर्थः ॥

१ देवीं धुनीम्; दिव्यादौष. २ देवी. ३ तस्या विलोकनम्; तस्यावलोकनम्. ४ दिव्या,
५ हांदिनीय. ६ निर्धूतकल्मषाः. ७ मूला. ८ ताम्. ९ सौभाग्यैः. १० सुप्राताम्. ११ सखाय,
१२ मनुवुदुः. १३ तास्ताम्. १४ सिधिविरे.

मुक्तिस्त्रीसङ्गदूत्यज्ञैस्तत्र तौ विमलैर्जलैः ।

प्रक्षालितमलाः सस्नुः सुस्नातास्तेपसान्विताः ॥ ५२ ॥

मुक्तिरिति ॥ ताः कृत्तिकाः विमलैर्विगतमलैः । तथा मुक्तिर्मोक्षः सैव स्त्री
तस्याः सङ्गः संबन्धः । प्रार्थितं यावत् । तत्र सहन्यं द्वितीयाभावः । कर्म वा ।
तस्य ज्ञेः । ज्ञातृभिरित्यर्थः । येषां स्पर्शमात्रेण मुक्तिर्भवतीति भावः । तथाभूतै-
र्जलैः कृत्ता प्रक्षालितमला निवर्तितकल्मषाः सत्यस्तत्र गङ्गायां सस्नुः । ज्ञानं
चर्कुरित्यर्थः । मलापकर्षस्नानानन्तरं शुद्धस्नानं क्रियत इति भावः ॥ किंभूताः ।
मुस्नाताः शोभनं विध्युक्तप्रकारकं स्नानं स्नानं यामां ताः ॥ भावे निष्ठा ॥ वि-
ध्युक्तप्रकारेण स्नानकर्त्तव्य इत्यर्थः । पुनः किंभूताः । तपसान्विताः । तपस्विन्य-
इत्यर्थः ॥ “ प्ला शोने ” । कर्त्तरि लिट् ॥

स्नात्वा तत्र मुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।

चरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥

स्नात्वेति ॥ परिपचेलिमैः परिपक्वैः ॥ “ तद्व्यक्तव्यानीयरे ” इत्यत्र कैलि-
मर उपसंख्यानान्पचनं कैलिम ॥ भाग्यैर्दृष्टिर्नामत्तभूतैः मुलभ्यायां मुखेन लब्धुं
शक्यायाम् ॥ “ पोरदुपधान् ” इति यत् ॥ तथाभूतायां तत्र गङ्गायां स्नात्वा
ताः कृत्तिकाः स्वं स्वीयमान्मानं मुदा प्रीत्या बहु यथा तथा चरितार्थं पुरुषार्थ-
कारिणं मेनिरेऽमन्यत ॥ “ मनु अवबोधने ” । कर्त्तरि लिट् ॥

कृशानुरेत्तसो रेतस्तासामभिकलेवरम् ।

अमोघं संचचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥

कृशानुरेत्तस इति ॥ अथानन्तरं गङ्गावगाहनाद्धेनोर्गोपं सफलं कृशानु-
रेत्तसो हरस्य रेता वीर्यं सद्यस्तत्काले तामां कृत्तिकानामभिकलेवरं कलेवरं
शरीर इत्यभिकलेवरम् । शरीरमभ्य इत्यर्थः । संचचार संचक्राम । लक्ष्मिर्नाम या-
वत् ॥ अत्र द्वितीयायोगाभावान्ममः परतोऽपि चरनेर्नात्मनेपदम् ॥ “ समस्त-
तीयायुक्तान् ” इति सौत्रनियमान् ॥

रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥

रौद्रमिति ॥ दहनात्मकमग्निरूपमत एव सुतरां दुर्धरं दुःखेन धर्तुं शक्यं
रौद्रं शैवं धाम तेनां दधानास्ताः कृत्तिका विषाम्बुधौ मग्ना इत्येत्थुल्लेखः । परि-

वायमदाधुः । विषाम्बुधमन्त्रान्ने ग्राहकः परितपो भवति तादृशो रौद्रतेजोवाह-
जे जात इति भावः ॥

अक्षमा दुर्वहं वोढुमम्बुनो वहिरातुराः ।

अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥

अक्षमा इति ॥ दुर्वहं दुर्धरं तद्धाम वोढुमक्षमा अत एवातुरा व्याकुलास्ताः
कृत्तिकाः । अन्तर्मध्ये ज्वलन्तमग्निमिव दधानाः सद्योऽम्बुनो जलाद्ग्राहनिर्ययुः ।
निर्जग्मुरित्यर्थः ॥ अत्र धामन्याग्रतेनोन्मेषणादुन्मेषा ॥

अमोघं शांभवं बीजं सद्यो नद्योज्झितं महत् ।

तासामभ्युदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥

अमोघमिति ॥ नद्या गङ्गाया मद्य उज्झितमन एव तामां कृत्तिकाणामभ्युदरं
दीप्तं गर्भत्वमागमत् सफलं महच्छांभवं बीजं गर्भत्वमागमत् । गर्भीभूतमित्यर्थः ॥

सुजा विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।

विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तुभिषा ह्रिया ॥ ५८ ॥

सुजा इति ॥ सुजाश्चतुरा अत एव गर्भभूतं तदीर्य विज्ञायार्थाय वोढुमक्षमा
अममर्थाः । तस्यानिशयप्रज्वालनत्वादिति भावः । ताः कृत्तिका भर्तुभिषा भये-
न । यदि न भर्तुभ्यामस्तदानुचितं नो चेच्छरीन्द्राह इति भयेनन्त्यर्थः । ह्रिया
लज्जया । एवाविषा उमाः । यार्भर्तुवीर्यमपि न धृतामिति लोकप्रवादजन्मनेत्य-
र्थः । सद्यो गाढं विषादं खेदमदधुर्भूतवन्त्यः ॥

ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ताः ।

तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान्गृहानेभिनिर्ययुः ॥ ५९ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं ताः कृत्तिकास्तद्गर्भजातं गर्भमामान्यम् ॥ “जाति
जातं च सामान्यम्” इत्यमरः ॥ भयेन व्रीडया च सार्धं सह शरवणे ॥ “प्र-
णिरन्तः शरेषुब्ध-” इत्यादिना शरशब्दान्परचननकारस्य णत्वम् ॥ “शरःस्तुते

५८-५९ श्लोकयोगेऽयं श्लोको दृश्यते—

अकाममरणं जातमकाण्डं भाविनोऽर्थेन ।

संभूयान्योन्यमात्मानं दृशुवुस्तदाविलम्ब ॥ (१ अकाण्डे, २ दृशुवु..)

१ दुर्धरम्, २ अग्निं ज्वलन्तमन्तःस्थ दधाना इव निर्ययुः, निर्ययुः सहिताः शीघ्रं कृत्तिका वि-
स्थान्विताः, ३ नद्या स्थितम्, ४ तीक्ष्णम्, ५ गर्भीभूतम्, ६ अममन्, ७ भर्तुभ्यान्, ८ शायमयेन,
९ सह, १० ताः, ११ अभितो ययुः, अधि ता ययुः.

जने बाणे " इति वेदिनी ॥ वस्तुज्य परित्यज स्वान्युहानभिनिर्घुर्गतवस्थः ॥
" गृहाः पुंसि च भूम्पेव " इत्यमरः ॥

ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमलं भासमानं

तद्विक्षिप्तं क्षणमभिनभोगर्भमभ्युज्जिहानैः ।

स्वैस्तेजोभिर्विनपतिशतस्पर्धमानैरमानै-

र्विक्रैः षड्विः स्मरहरगुरुस्पर्धयेवाजनीव ॥ ६० ॥

नाभिरिति ॥ ताभिः कृतिकारिस्तत्र शरवणे विक्षिप्तं यत्कम् । तथा-
मृतकरकलावबन्धकलेन कोमलं मृदु यथा तथा क्षणं भासमानं तद्वर्धजातम् ॥ क-
र्तुं ॥ अभिनभोगर्भं नभोगर्भं आकाशमध्य इत्याभिनभोगर्भम् ॥ " गर्भो भूणे-
ऽर्धके कुक्षा " इति वेदिनी ॥ अभ्युज्जिहानैर्भ्युज्जिहाने संमुखमुदयन्ते तानि तैः ॥
" ओहाह् गनौ " इत्यतः शानच ॥ तथा दिनपतिशतं सूर्यशतं स्पर्धन्ते तानि
तैः । ततोऽप्यर्धकैस्त्वर्थः । तथामानैरसंख्यैः स्वैस्तेजोभिः । तथा षड्विक्रैश्च
युक्तं स्मरहरगुरोर्ब्रह्मणः स्पर्धयेष्येयव । तत्र चलारि मम पांडित्यनस्त्वतोऽप्यह-
र्माध्रकोऽस्मीत्येवंभूतवाग्वादावसरफलकयेत्यर्थः । अजान । परिप्राप्तमभूदित्यर्थः ॥
" दीपजन-" इत्यादिना च्छेदध्वज । " जानवध्योश्च " इति वृद्धिनिषेधः ॥ अत्र
तेजसां षण्णां वक्त्राणां चोत्पादने ब्रह्मस्पर्धाया अहेतुत्वंऽपि तद्धेतुत्वेन कल्पना-
द्धेतुत्वेक्षालंकारः ॥ मन्दाक्रान्ता वृत्तम् — " मन्दाक्रान्ता जलाधपटङ्गैर्मर्मा नती
ताहुक् चेत् " इति लक्षणान् ॥

इति श्रीपर्वणाकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-

विरचितया संजीविनाममाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृता

कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारेत्पनिर्नाम दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

अभ्यर्च्यमाना विबुधैः समग्रैः प्रद्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।

तं पाययामास सुधातिपूर्णं सुरापणा स्वं स्तनमाशु मूर्ता ॥ १ ॥

अभ्यर्च्येति ॥ सुरेन्द्रप्रमुखैरिन्द्रादिभिः समग्रैः समस्तैर्विबुधैर्द्वैरुपेत्य समी-

१ निक्षिप्तम्. २ तैः. ३ दिवकर. ४ वक्त्रम्. ५ स्मरहरादिरःस्पर्धयेव मर्षे. ६ अभ्यर्च्यमाना.

७ सुधाभिपूर्णम्. ८ स्वर्गापणा. ९ स्वस्तनम्. १० धात्री.

कृपासत्त्वमर्हन्निर्गमः मद्भिरभ्यर्च्यमाना यन्त्रयमाना सुराक्षया मन्दारिणी । आशु
शीघ्रं मूर्ता मूर्तिमती सती । तं कुमारं सुधया दग्धाश्रुतेनातिपूर्वं बहुमृतं स्वभा-
त्मीयं स्तनं पाययामास पानं कारितवती ॥ मर्गेऽस्मिन्हृत्तपज्जातिः ॥

पिबन्त तस्याः स्तनयोः सुधीयं क्षणक्षणं साधु समेधमानः ।

प्रापाकृतिं कामपि पङ्क्तिरेत्य निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः॥२॥

पिबन्निति ॥ स कुमारस्तस्या मन्दारिण्याः स्तनयोः संवाग्धनं सुधीयं
दग्धाश्रुतसमूहं पिबन् । अत एव क्षणक्षणं प्रतिक्षणं साधु यथा स्यात्तया समे-
धमानः सम्यग्वर्धमानः पङ्क्तिः कृत्तिकाभिरेत्य निषेव्यमाणः श्रियमाणश्च मन् ।
कामपि लोकोत्तममाकृतिं प्रापाप्तवान् । खलु वाक्यालंकारे ॥ “ खलु स्वाद्वाक्य-
भूषायाम् ” इति विश्वः ॥

भागीरथीपावककृत्तिकानामानन्दवाष्पाकुललोचनानाम् ।

तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत्परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥ ३ ॥

भागीरथीति ॥ आनन्दवाष्पगकुललोचनानां व्याप्तनेत्राणाम् । पावक-
श्च कृत्तिकाश्च पावककृत्तिकाः । भागीरथ्या गङ्गया मङ्गिता याः पावककृत्तिका-
स्तामां संबन्धी दिव्यं लोकोत्तरस्वरूपं तं नन्दनं पुत्रमुपात्तुं गृहीतुं परस्परमन्यो-
न्यं प्रौढतरोऽतिशयिनो विवादः कलह आसीत् । ममार्यं ममार्यामिति प्रवादपूर्व-
कः कर्त्तव्यधूवेत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।

नभो विमानेन विगाहमानो मनोतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥

अत्रान्तर इति ॥ अत्रान्तरे कलहावमरं शिवः पर्वतराजपुत्र्या पार्वत्या समं सह
स्वैरविहारो यथेच्छविहारस्तस्माद्धेतोः कारणान्मनोतिवेगेन चेतसोऽप्यातिशयज-
वेन विमानेन नभोऽन्तरिक्षं विगाहमानोऽवलोडयंस्तत्र कलहस्थाने जगाम प्राप ॥

निसर्गवात्सल्यवशाद्विबुद्धचेतःप्रमोदौ गलदश्रुनेत्रौ ।

अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ पद्माननं पद्मदिनजातमात्रम्॥५॥

निसर्गेति ॥ गिरिजागिरीशौ निमर्गेण सभावेन पद्मान्मल्यं दयावत्त्वं तत्त्व
वशाद्धेतोर्विबुद्धः प्रबुद्धचेतसः प्रमोदो हर्षो ययोस्तथाभूतौ । अत एव गलदश्रु-
णी गवहृत्प्राप्ये नेत्रे प्रयोस्तथाभूतौ सन्तौ । पद्मदिनानि । जन्मदिनादारभ्ये-

१ एवः । २ निसर्गवात्सल्यवशाद्विबुद्धचेतःप्रमोदौ; निसर्गवात्सल्यविवृद्धचेतःपुत्रप्रमोदौ । ३ लो-
४ तदियं ।

तर्जः । आशानि ध्यतीतानि वक्ष्ये त वरदिनजातः स एव वरदिनजातमावर्त्त
पदान्ते वस्तुतः ते कुमारमपश्यतां दृष्टवन्ती ॥

अथाह देवी शशिखण्डमौलिं कोऽयं शिशुर्विष्यवपुः पुरस्तात् ।

कस्यायवा धन्यतमस्य पुंसो मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्याः ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ दर्शनानन्तरं देवी भवानी । पुरस्तादयं कः । अथवा कस्य
धन्यतमस्य पुंसो दिव्यवपुर्गादनेयमदृशविग्रहः शिशुर्बालः । पुत्र इति यावत् ।
अस्य शिशोर्माता जननी का या भाग्यवतीषु धुर्याग्रगण्या ॥ “ धुरां यदृक्का ”
इति यद् ॥ एतन्मातृत्वादिति भावः । इत्येवं प्रश्नभूतं वचः शशिखण्डमौलिं हरि-
होक्तवती ॥ आर्हान् विभक्तिप्रतिरूपकमध्ययम् । तथा चोक्तम्— “ अव्यया-
नामनन्ततादृणनाय न शक्यते । महाकविप्रयोगेषु यदि मिद्वान्परं च तत् ” इति ॥

स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः षट् कृतिकाः किं कलहायमानाः ।

पुत्रो ममाप्यं न तवायमित्थं मिथ्येतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

स्वर्गापगेति ॥ किं च । अर्सा स्वर्गापगा गङ्गा । अपयनलोऽर्गः । एताः षट्
कृतिकाः कलहायमानाः कलहं कुर्वाणाः सत्यः ॥ “ शब्दद्वरकलह—” इत्यादिना
करोत्यर्थे वयद् ॥ अयं पुत्रो मम मन्मद्वन्धी । इति गङ्गावाक्यम् । अयं तव न किं तु
मम । इत्यग्निवाक्यम् । इत्थं मिथ्योभयोर्युक्तयोर्मध्ये न कस्यापि किं तस्माकमिति स-
त्यम् । इति कृतिकावाक्यम् । इति परस्परं वैलक्ष्यं विलक्षणं यथा तथा किं
किमर्थमुदाहरन्ति विवदन्ते ॥

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।

अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥

एतेष्विति ॥ हे इति । एतेषु स्वर्गापगादिषु मध्ये कस्येदमपत्यं पुत्रः । किंभू-
तम् । अखिला या त्रिलोकी तत्र तिलकायमानं तिलकं इवाचरत् ॥ “ कर्तुः क्यं
सलोपश्च ” इत्याचारार्थे वयद् । तत आत्मनेपदिन्वाच्छानच ॥ अथायवा । सि-
द्धा देवविशेषाः । उरगाः सर्पाः । राक्षसा निशाचराः । देवदैत्यगन्धर्वसहिता ये
सिद्धोरगराक्षसास्तेषु मध्येऽन्यतमस्य कस्यापीति वदेत्यर्थः ॥

मुत्सेति वक्ष्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।

सान्द्रप्रमोहोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥

शुत्वेति ॥ चन्द्रपूजो इहः कीदृशकिन्वाः कवचे कीदृशकृता हस्तनि-
वायाः पार्वता इति पूर्वोक्तं वाक्यं वचः ॥ “वच परिवाचने” । “नहस्तेर्नह”
इति व्यत् । भुक्ता विमला स्मितश्रीर्यस्य । किञ्चिद्द्विहस्येत्यर्थः । सान्द्रः सघनः । बहुरि-
ति यावत् । यः प्रमोदो हर्षः ॥ “प्रमोदामोदममदाः” इत्यमरः ॥ तस्योद्य-
त्स्पष्टितेन यस्तौल्यं तस्य हेतुभूतम् । तज्जनकमिन्यर्थः । वचो वचनव-
चोचतोक्तवान् ॥

जगद्ययीनन्दन एष वीरः प्रवीरमांतुस्तव नन्दनोऽस्ति ।

कल्याणि कल्याणकरः सुराणां त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥१०॥

जगद्ययीति ॥ हे प्रिये । जगद्यया नन्दन आनन्दकारकः ॥ नन्द्यादित्याह
“नन्दिग्रहि—” इति ल्युः ॥ वीरः पराक्रम्येष पुरोवर्ती शिशुः प्रवीरपातुः म-
कुटवीरजनन्यास्तव नन्दनः पुत्रोऽस्ति ॥ मर्मवायं नन्दन इत्यत्र किं मानमिच्छा-
इत्याह— हे कल्याणि । सुराणामिन्द्रादीनां कल्याणकरः शर्मकार्येष पुरोवर्ती
सर्गः सृष्टिः । पुत्र इति यावत् । त्वत्तोऽपरस्यास्त्वदन्यस्याः स्त्रियाः कथं केन प्रका-
रेण स्यात् । तारकविनाशजनितकल्याणकरत्वे त्वज्जनितस्यैव शक्तिः । अतस्तदे-
वायं पुत्र इति भावः ॥

देवि त्वमेवास्य निदानमांस्ते सैर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।

तत्प त्वमेवेति विचारयस्व रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥११॥

देवीति ॥ हे देवि प्रिये । जगतां मङ्गलानि मङ्गलकर्माणि गानानि गीतानि ।
मङ्गलप्रबन्धरूपाणीति यावत् । तेषां हेतोः कारणस्यास्य शिशोः मर्गे सृष्टौ ।
उत्पत्ताविति यावत् । त्वमेव निदानमादिकारणमास्म उपविशसि । असीत्यर्थः ॥
“निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः ॥ “आसु उपवेशने” । लटो मध्यमपुरुषै-
कवचनम् ॥ नन्वहमेव कारणमिन्यत्र किं मानमिन्यत्र दृष्टान्तेन दर्शयति—
अमेवेति मत्तम् । विचारयस्व । किमिति तत् । रत्नं रत्नाकरे समुद्र एव । अथ च
रत्नसनाढेव । युज्यते युक्तं भवति ॥ “स्निः स्त्रियामाकरः स्यात्” इति ।
“रत्नाकरो जलनिधिः” इति चामरः ॥

अथ युग्मेनाह—

अंतः शृणुष्वावहितेन वृत्तं बीजं यद्यग्नौ निहितं मया तत् ।

संक्रान्तमन्तर्निबिडशापगायां ततोऽवेगाहे सति कृत्तिकासु ॥१२॥

१ वचनयानन्दन. २ मर्माः. ३ अयम्. ४ परस्याः. ५ आवर्तः आवे. ६ स्तम्भे. ७ अत्र. ८ वि-
विधाप्रयोगात्. ९ विग्रहि.

गर्भस्त्वन्महर्षे तेषां लोचने तेषां निः शरस्तन्मन्त्राणि न्यधापि ॥

अथैव तत्रायमभूत्पूर्वो महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥

अत इति । गर्भस्त्वमिति ॥ हे प्रिये । अतः कारणात् । अवहितेनावधाने-
न । सावधानतयेति यावत् ॥ भावे निष्ठा ॥ वृत्तं वृत्तान्तं शृणुष्व शृणु । तथा-
हि । मया यद्वीजं वीर्यमग्नीं निहितं स्थापितं तद्वीजं त्रिदशापगायां ब्रह्मवास-
न्तर्मध्ये संक्रान्तं लभ्यम् । अवगाहे स्नाने सति ततो गङ्गातः कृत्तकासु च संक्रा-
न्तं सद्गर्भस्त्वमाहं गर्भीभूतम् । अयं च तार्भिः कृत्तिकाभिरमोघं तदेतच्छरस्तम्ब-
मध्यविशरस्तम्बम् ॥ अधोर्ध्वत्ययः श्रामादिक एव ॥ न्यधापि निहितम् ॥
धाजः कर्मणि लुक् ॥ तत्र शरस्तम्बेऽशेषचराचरस्य समस्तस्थावरजङ्गमस्य जग-
तोऽभूत्पूर्वः पूर्वं भूतो भूतपूर्वस्तादृक् भवतीत्यभूत्पूर्वो महोत्सवो महातुत्सवोऽयं
शिशुर्वभूत् ॥ अन्यजनकयोरभेदविवक्षयापुर्णतर्कानिबन्धमहोत्सवोऽयमिति श्रवणः ॥

अशेषविश्वप्रियदर्शनेन धुर्यां स्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।

अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि स्वपुत्रमुत्सङ्गतैले निधेहि ॥ १४ ॥

अशेषेति ॥ हे प्रिये । अशेषविश्वस्य समस्तजगतः प्रियं प्रीतिकारकम् ॥
“इष्टुपभ—” इत्यादिना कः ॥ तथाभूतं दर्शनं यस्य तथाक्तेर्ननेन ॥ अत्रान्वा-
देश एतच्छब्दस्य नित्यमेनादेशानियमात्कथमेनाभावः साधुः । तस्य । अत्रा-
न्वादेश एव नास्ति । तत्र किञ्चिद्विधानोक्तयाश्रयीभूतस्य पुनरुपादानाश्रयी-
भूतस्य च भेदाभाववचनेन विवक्षितत्वात् । प्रकृते तु तदन्यथात्वादन्वादेशाभावे-
नानादेशाभावसिद्धिरित्यलम् ॥ त्वं मृपुत्रिणीनां शोभनपुत्रवतीनां धुर्याग्रगण्या ।
भेष्टतमेति यावत् । अमीति शेषः । हे अचलराजपुत्रि । विलम्ब्य विलम्बं कु-
त्वालयम् । विलम्बो न कर्तव्य इत्यर्थः । किं तु स्वपुत्रमात्मतन्त्रजमुन्मङ्गललेऽङ्गतमे-
निधेहि स्थापय ॥

अथ युग्मेनाह—

अथेति वाग्विन्यमृतांशुमौलौ शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।

सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥

किरीटवद्वाजलिभिर्नभःस्यैर्नमस्कृता सत्वरनाकिलोकैः ।

विम्बानतोऽभातरात्समजं तं ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥

अथेति ॥ किरीडेति ॥ अथाहमंशुमन्त्रो नैलोः कस्य वस्त्राद्वेदेति इति पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनि भाषयामे सति । समस्तस्य सकलस्य चराचरस्य जग-
तो धात्री परिपोषिका ॥ “कृजेभ्यः—” इति ङीप् ॥ तथा सान्द्रः सधनो वा
अथोऽप्यनन्दस्तेन सुतरां पीनं प्रफुल्लत्वात्पुष्टं गार्भं यस्यास्तयाभूता सैलेन्द्रस्य
हिमालयस्य पुत्री कन्या पार्वती नमःस्यैः । तत्काल आकाशमाश्रयद्विरितर्कः ।
कथा तत्त्वरश्मि नाकिलोर्किरिन्द्रादिलोर्किः किरीटेषु बद्धा भञ्जलयो वस्तायाभूतः
सद्भिर्नमस्कृता वान्दता मती मयो रश्मयेन वेगेन विमानतो विमानात् ॥ पञ्च-
म्यास्तमिह ॥ अवातरदृत्तनार । अथ च तमान्मजं कुमारं प्रहीतुमुत्कण्ठितमा-
मसा चाभूत् । अहमेनं मृद्वानीति मनस्यैच्छादित्यर्थः ॥

स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूयः ।

हित्वोत्सुका तं सुतमाससाद पुत्रोत्सवे मायति कां न हर्षात् १७

स्वर्गेति ॥ पुत्रोत्सव उत्सुकोत्कण्ठिता पार्वती । स्वर्गापगा गङ्गा तथा सहि-
ता याः पावककृत्तिकास्ता आदयो येषां तान् । अत्रादिशब्देनेन्द्रादयो ज्ञाताः ॥
स्वर्गापगा च पावकश्च कृत्तिकाश्चेति इन्द्रममासेऽल्पाप्नरत्वात्पावकशब्दस्य पूर्व-
निपातः प्रसज्येतेति पूर्वरीतिराहता ॥ तान्कृताञ्जलीनत एव भूयोऽतिशयमान-
मतो नमस्कृत्वोत्सुकाऽपि हित्वा परित्यज्य तं सुतमाससाद माप । तथाहि । हर्षादा-
नन्दवशात्का न मायत्युन्मत्ता भवति । पुत्रोत्सवेन सर्वासामुन्मत्तत्वं भवती-
ति भावः ॥

प्रमोदवाष्पाकुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।

परिस्पृशन्ती करकुङ्कुलेन सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥

प्रमोदेति ॥ सा पार्वती । अग्रतः स्थितमपि तं पुत्रं क्षणं न ददर्श । कदा
प्रमोदवाष्परानन्दाधुमिराकुले व्याप्तत्वाददर्शनाशक्ते लोचने यस्याः । आनन्द-
धुमिरन्धीभूतेत्यर्थः । अथ च कर एव कुङ्कुलं कालिका तेन परिस्पृशन्ती सती
किमपि लोकोत्तरमपूर्वम् । अभूतपूर्वमित्यर्थः ॥ शाकपाथिवादीनामुत्तरपदलो-
पः ॥ सुखान्तरम् । अन्यत्सुखमित्यर्थः ॥ अन्तरशब्दोऽत्रापमानाभावस्योक्तः ॥
माप प्राप्तवती ॥

सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः क्षिप्रगुलद्वाप्यतरंगितायाः ।

विबुद्धवात्सल्यरसोत्तराया देव्या दृशोर्गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

शुद्धिस्तथापि न विदुः ॥ इति ॥ सुतरां च विस्मयान्दृष्टव्यमर्थः सा-
 म्यं विकसरायाः वपुःश्रीश्रुत्याः । तथा मलद्वान्येस्तरेगितायाः संजातवरी-
 वाः ॥ सारकादित्वादित्य ॥ वपुषि मलत्रिचापजलैरुत्तमवाहकजोत्कलित-
 वा इत्यर्थः । तथा विदुर्दं यदास्तत्त्वं दद्यादप्यम् । पुत्रत्वादिति भावः । तत्र यौ-
 रतः प्रीतिः स उत्तरः यथानं वस्यास्तथाभूताया देव्याः पार्वताः संबन्धिगोर्-
 शोर्विलोचनयोगोच्चरतां विषयतां जनाय प्राप । बाष्पनिर्मुक्ताभ्यां लोचनार्थं
 देवी तमपश्यदित्यर्थः ॥

तन्मीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां सहस्रमातुं विनिमेषमैच्छत् ।

सा नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणक्षणं तृप्यति कस्य चेत्तः ॥ २० ॥

ममिति ॥ तं वाचं क्षणमीक्षणावलोकयाना सा देवी विनिमेषं निर्गत-
निमेषमीक्षणानां नेत्राणां महत्समामुं यम महत्सं नेत्राणि भवन्त्वित्येष्टद्वयेष ।
द्वाभ्यां विलोचनाभ्यामाकण्ठदर्शनजननाभावादिर्त भावः । तथाहि । नम्यन-
स्थालोकनान्येव यद्गुलानि तेषु विषये क्षणक्षणम् । प्रतिक्षणमिन्यर्थः ॥ “ नि-
त्यमीप्सयोः ” इति वीप्सायां द्विर्भावः ॥ कस्य चेत्तत्पूज्यति तृप्तिं याप्नोति ।
अपि तु न कस्यापीत्यर्थः ॥

विनम्रदेवास्तुरष्टृष्टगाभ्यामादाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम् ।

नवोदयं पार्वणचन्द्रचारुं गौरी स्वमुत्सङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥

विनम्रेति ॥ गौरी पार्वती ॥ “ पिद्मौरादिभ्यश्च ” इति स्त्रीषु ॥ नवोदयं भू-
तनोदयम् । तत्कालजातमित्यर्थः । अत एव पार्वणः पर्वणि भवः ॥ “ तत्र भ-
वः ” इत्यण् ॥ स चामौ चन्द्रश्च तद्वक्षः मनोहरम् । चन्द्रोऽपि नवोदय इति
ज्ञेयम् । तथाभूतं तं तनूनं पुत्रम् । कर्मभूतमित्यर्थः ॥ आदाननयने उभे अपि श-
त्वङ्म कर्मत्वं विवेचनीयम् ॥ विनम्राः पादमणता ये देवाभिरास्तेषां पृष्ठेषु व-
क्ष्यतः संचरतस्ताभ्याम् । अनेन तेभ्यांऽभयदानमुद्रा कुर्यात् व्यज्यते । पाणिस्त-
रोक्ताभ्यां करकमलाभ्यामादाय गृहीत्वा स्वमान्मीयद्गुल्मकृतलं निनाय मायका-
यास । इस्ताभ्यामुन्वाप्य स्वाङ्ग आरूपितवतीत्यर्थः ॥

स्वमङ्गुमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।

तमेकमेवा जगदेकवीरं बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

१ न नन्दकालोत्थमकुलेषु; सुमन्दाकालोत्थमकुलेषु. २ ह्यपि. ३ मत्तोदयः, मत्तोदयः, ४ तपः, ५ ह्यमेव; एकमेव, ६ ह्यदेवो.

सैवान्नि शुद्धिकृतं वेन । नेतमीरुतुमस्तुलदासारमित्यर्थः । तथा नविर्न कृत् ॥
 “दुःखः संज्ञायास्” इति नञ्त्वयः ॥ तथाभूतं दुर्गं दुर्गं दधामवा विभ्रवा कथं-
 द्विवालस्य सुतया कन्यया पार्वत्या ॥ कर्म्या ॥ संश्लिष्यमाणः स्नेहभादातिशयवत्-
 तः सन्विमानस्य वेगेन वृहाजगाम प्रवयी ॥ “वृहाः पुंसि च भूम्न्येव” इत्यमरः ॥

अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजं धाम निकालरम्यम् ।

महोत्सवाय प्रमथप्रमुख्यान्पृथून्गणाञ्जंभुस्थादिदेशः ॥ ३० ॥

अधिष्ठित इति ॥ अथानन्तरं शंभुमहेश्वरस्तुङ्गे उन्नते स्फाटिकमयः स्फाटि-
 कौ यः शैलः कैलासस्तस्य शृङ्गे शिखरे ॥ “शृङ्गं प्राधान्यमान्वोद्य” इत्यमरः ॥
 निकामरम्यमनिमनोहरं निजं स्वीयम् ॥ “स्वके नित्ये निजं त्रिषु” इत्यमरः ॥
 अधिष्ठितः मन् ॥ “अधिशीङ्-” इत्यादिनाधारस्य कर्ममज्ञा ॥ महोत्सवाय महो-
 त्सवं कर्तुम् ॥ “तुमर्थाच्च” इति धतुर्यी ॥ पृथून्महतः प्रमथप्रमुख्यान्प्रमथादीन्म-
 नादिदेशाङ्गापयामास ॥

पृथुप्रमोदः प्रेगुणो गणानां गणः समग्रो वृषवाहनस्य ।

गिरीन्द्रपुञ्ज्यास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संवदृते विधातुम् ॥ ३१ ॥

पृथिविति ॥ अथानन्तरं पृथुर्महान्प्रमोदो हर्षो यस्य । तथा प्रकृष्टा गुणा व-
 स्त्वैवंविधः समग्रः संपूर्णो गणानां गणः प्रमथादीनां समूहो वृषवाहनस्य महेश्वर-
 स्य गिरीन्द्रपुञ्ज्याः पार्वत्याश्च तनयस्य जन्मन्युत्सवं विधातुं कर्तुं संवदृते संव-
 दः । उक्त इति यावत् ॥

इतः परं सप्तभिरुत्सवान्वाह—

स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि संतानशाखिप्रसवाञ्जितानि ।

ईक्षिपुः काञ्चनतोरणानि गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

स्फुरदिति ॥ गणाः प्रमथाः स्फटिकाल वेषु स्फटिकपट्टेषु स्फुरन्त्यो भास-
 यानां या मरीचयः किरणास्तारिभश्छुरितं मिथीकृतमम्बरं वैस्तानि । संतानशा-
 खिनां देवदक्षाणां प्रसवाणि पत्राणि तैरञ्जितानि निर्मितानि वराणि श्रेष्ठानि
 काञ्चनं काञ्चनस्य विकारः काञ्चनं स्वर्णसूत्रं तदाधेयीभूतानि तोरणानि काला-
 विषोपाङ्गुलिसिद्धरूपैर्भासिपुः । ववन्धुरित्यर्थः ॥

१ अधिष्ठितः २ निजे ३ धामनि काकरम्ये; धाणि निकामरम्ये ४ प्रमथान्त वाक् ५ क-
 दिषो लगुता; मयिषा पृथङ् ६ प्रमोदः ७ प्रमुने ८ विधिपुः ९ ववन्धुरि-

किमु अन्तर्धस्तदधीश्वराणां जगत्प्रसादात्तद्विषयः ।

महोत्सवं शंसितुमाहृतोऽन्यैर्दध्वान धीरः पटहः पटीयान् ॥ ३३ ॥

दिश्विति ॥ अथ तोरणोत्सोपानन्तरम् । दिष्टु दशसु दिक्षासु मत्सर्पन्त्यसिद्धो भवन् । आत्मनिनादेनेति शेषः ॥ गम्यमानार्थतादप्रयोगः ॥ तासां दिक्षावधी-
श्वराणां दिक्पालानामपराणां देवानामिन्द्रादीनां संबन्धी पटीयान्सर्वः । धीर-
जिनाद् इति शेषः । धीरो गम्भीरः पटहोऽन्वीर्भृत्यभूतैरभरैरहस्तस्तद्विहताः सन् ।
मध्यवर्ती लोकश्च मध्यलोकः । भूलोक इत्यर्थः । तस्मिन् । महोत्सवम् । अत्रापि
भवंत्पुत्रजन्मनास्माकं मदानुत्सवो जात इति शंसितुमिव कथयितुमिव । दध्वा-
न् ध्वनिं चकार । ध्वानकरणे महोन्मवज्ञापनस्य फलताभावेऽपि फलसकलपञ्चा-
त्कलोरवेष्टा ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।

संभावितानां गिरिराजपुत्र्या गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३४ ॥

महेति ॥ तत्र महोत्सवे समागतानां प्राप्तानामत एव गृहे गिरिराजपुत्र्या
भवन्त्या संभावितानां पूजितानाम् । सत्कृतानामित्यर्थः । गन्धर्वा विद्याधराश्च
देवविशेषास्तेषां सुन्दरीणां स्त्रीणां स्त्रीकर्तृकांश्च मङ्गलगीतकानि मङ्गलप्रयोजन-
गीतान्धमवन् । जानानीत्यर्थः ॥

सुमङ्गलोपायनपात्रहस्तास्तं मातरो मातृवर्धभ्युपेताः ।

निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

सुमङ्गलेति ॥ सुमङ्गलानि यान्युपायनान्युपद्रामाभ्युपेतां पार्श्वं तत्सहिता
हस्ता यासामेवभूताः सत्योऽभ्युपेताः प्राप्ता मातरो ब्राह्मणाद्याः । सप्तैति शेषः ॥
“मासी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चाष्टव्या सप्त
मत्सरः” इत्यमरः ॥ मूर्ध्नि क्षिरमि दूर्वाक्षतकानि निधाय संस्थाप्य तं गिरिजा-
तनूजं कुमारं मातृवत्पार्वतीवत्सल्यं यथा तथा स्वं स्वीयमङ्गं निन्युः । स्वाहे
स्थापयामासुरित्यर्थः । मातृवदत्तनेन तामामप्यत्र मङ्गल्येमास्तीति दर्शितम् ॥

ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्गपालिङ्गध्वोर्ध्वकेष्वप्सरसो रसेन ।

सुसंविबन्धं ननृतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

ध्वनतिस्थाति ॥ मङ्गपालिङ्गध्वोर्ध्वकेष्वेतत्सङ्गकेषु तूर्येषु, वायेषु सुतरां क-
र्त्तुं गम्भीरं यथा यथा ॥ “कस्यो मन्द्रस्तु गम्भीरः” इत्यमरः ॥ ध्वनत्सु ध्वना-

यमानेषु सत्तु । अन्तरसो रम्भादिका रत्नेन स्नेहेन शोभता ननुसः सविष्णोः स्वर-
संभवादयो येषु तथाभूता बन्धाः प्रबन्धा भीतप्रबन्धा यत्र यस्मिन्कर्मणि । सुहृदा-
नि शोभनच्छन्दांसि गीतान्यनुमानं यत्र यास्मिन्कर्मणि । भावा रत्नादयो रसाः
यद्गारादयस्तैरनुविद्धं व्याप्तं यत्र यस्मिन्कर्मणि । यथा तथा ननुतुर्गानि
विचिसिपुः ॥

वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदुराशा विधूमो हुतभुग्विदीपे ।

जलान्यभूवन्विमलानि तत्रोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥३७॥

वाता इति ॥ तत्रोन्मत्तं वाताः पवनाः सौख्यकरा ववुश्चेत्तुः । आशा दिशाः
प्रसेदुर्निर्मला बभूवुः । हुतधुर्गार्गविधूमो निर्धुमः सान्निर्दीपे ज्वलति स्म ॥ “दीपी
दीप्ती” इति लिट् ॥ जलानि विमलान्यभूवन् । अन्तरिक्षं व्योम मघः ममसाद
तच्छमभूत् । “यसो हि लोकाभ्युदयाग तादृशाम्” इति न्यायार्थानि भावः ॥

गम्भीरहोद्बुधनिमिश्रमुञ्जैर्गृहोद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।

दिवौकसां व्योम्नि विमानसंघा विमुच्य पुष्पप्रचयान्प्रसस्तुः ॥३८॥

गम्भीरेति ॥ गृहोद्भवा महेश्वरानिकेतनीया दुन्दुभयो गम्भीरो मन्द्रो यः शङ्ख-
ध्वनिः पाञ्चजन्यशब्दस्तेन मिश्रं यथा स्यात्तथाञ्चः प्रणेदुः ॥ “उपमर्गादस्यामे-
र्जप” इति णत्तम् ॥ अथ च दिवौकसां देशानां विमानसंघाः व्योम्नि पुष्पप्रचया-
न्विष्टस्य विकीर्य प्रसस्तुः । प्रताप्सर इत्यर्थः ॥

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जन्मोत्सवे संमदयांचकार ।

चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३९ ॥

इत्थमिति ॥ महेशो हरः । आद्रिसुता पार्वती तस्याः सुतस्य पुत्रस्येत्यमेवं-
भूते जन्मोत्सवेऽशेषं समस्तं चराचरं स्थावरजंगममेतद्विश्वं जगन्संमदयांचकारोन्म-
त्तीचकार । उन्मादमाधनैरिति शेषः । परं केवलं तारकस्य तारकाशुरस्य श्रील-
ङ्घ्यीचकम्पे । विभाषेत्यर्थः ॥

ततः कुमारः सुमुदा निदानैः सं बालालीलाचरितैर्विचित्रैः ।

मिरिदागौर्योर्हृदयं जहार मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥४०॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स कुमारो विचित्रैरनेककूपैरत एव सुमुदा हृत्तरां
मीचीनां निदानैरादिकारणैः ॥ “निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः ॥ बालली-

१ शब्दः । २ विमुक्ता पुष्पप्रचयान् । विमुक्तः पुष्पप्रचयान् । ३ जन्मोत्सवः । ४ स मुदः । ५ ललित-
लीलाकलितः ।

लाचरिषैः शिशुभीषाचरिषैर्निरीक्षणीयैः शिवपार्षतोः ॥ अभ्यर्क्षित्वाद्दहचोऽपि
पूर्वनिपातः ॥ हृदयं मनो जहार । ममादयामासेत्यर्थः । वृथा मनोहरा बालके-
लिङ्गं न किमु भवतीति न । किं तु भवसेवेत्यर्थः ॥

महेश्वरः शैलसुता च हर्षात्संतर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।

अजातदन्तानि मुखाणि सूनोर्मनोहराणि क्रमतश्चुचुम्ब ॥ ४१ ॥

महेश्वर इति ॥ महेश्वरो हरः शैलसुता पार्वती च हर्षादेतोः सन्तर्षं सहृद्वं
यथा तथाजातदन्तान्यनु द्रुतदशनानि मनोहराणि सूनोः कुमारस्य मुखान्येकेन
मुखेन गाढं दृढं यथा तथा क्रमतो यथाक्रमं चुचुम्ब पम्पशं ॥ अत्र कर्तृद्वयस्य
पार्थक्येन क्रियान्वयो विधेयः । अन्यथा द्विवचनापार्त्तागति विवेचनीयम् ॥

कचिस्त्वलङ्घिः कचिदस्त्वलङ्घिः कचित्प्रकम्पैः कचिदप्रकम्पैः ।

बालः स लीलाचलनप्रयोगैस्तयोर्मुदं वर्धयति स्म पित्रोः ॥ ४२ ॥

कचिदिति ॥ स बालः कुमारः कचिन्प्रदेशे स्त्वलङ्घिः पताङ्गः कचिन्प्र-
देशेऽस्त्वलङ्घिः कचिन्प्रदेशे प्रकम्पैः प्रकृष्टकम्पैः कचिन्प्रदेशेऽप्रकम्पैर्लीलया ये
चलनप्रयोगास्तैर्निमित्तभूतस्तयोः पित्रोर्जननीजनकयोः । माना च पिता च
पितरौ तयोः पित्रोः ॥ “ पिता मात्रा ” इत्येकशेषः ॥ मुदं मीनिं वर्धयति
स्म ॥ “ कन्दलपाचकार ” इत्यापि पाठः । अर्थः स एव ॥

अहेतुहासच्छृङ्खिताननेन्दुर्यहंङ्गणक्रीडनधूलिधूषः ।

मुहुर्वदन्किंचिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्गुगतस्ततान ॥ ४३ ॥

अहेतिविति ॥ गृहाङ्गणे यत्क्रीडनं तेन निमित्तं भुलिषी रजाभिर्धूषो धूम-
रः सङ्कटगत उत्सङ्गं प्राप्तः कुमारः । अहेतुकारणो यो हामो हामिनं तेन दृष्ट-
स्तो मिश्रित आननेन्दुर्मुखचन्द्रो यस्य । अलक्षितार्थमव्यक्तार्थं मुहुः किंचिदहंस्त-
योर्मुदं मीतिं तनान चकार ॥

गृह्णन्विषाणे हरवाहनस्य स्पृशन्नुमाकेसरिणं सलीलम् ।

स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रं कर्पन्वभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥

गृह्णन्निति ॥ स कुमारः । हरवाहनस्य वृषस्य विषाणे गृहे गृह्णन् । कराभ्या-
मिति शेषः । तयोपाकेसरिणं पार्वतीमिदं सलीलप्रयामं यथा तथा स्पृ-

१ अपि. २ सहवैभ. ३ वकाणि. ४ क्रमतः. ५ चुचुम्बे. ६ सलीलम्. ७ वेदाङ्गण. ८ केसरिणः
सटाजीः.

शत्रु । तथा मृद्विणो गणस्य मृद्वस्मत्तरं शिखाग्रं कर्षन् । पित्रोर्जन्मवीजमकृषोः
ममदाप्य हर्षाय बभूव ॥ क्षिपाम्नहृषात्ममदानत्वम् ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तैत्यजीगणन्मोत्सुखं प्रसार्य ।

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं तंदङ्कुरः शैशवमौग्ध्यमैशः ॥ ४५ ॥

एक इति ॥ तस्य पितुरङ्कुर उन्मङ्कुरत ऐशः । शैशव्यापत्यमित्यर्थः ॥
“अन इव” इत्यपत्त्यर्थ इव ॥ आन्मसुखं प्रसार्य महेशस्य ये कण्ठोरगाः स-
प्तैत्येषां दन्तपङ्क्तिम् । एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तैत्यजीगणन्मोत्सुखानवान् । यतः
शैशवमौग्ध्यं बालत्वनिमित्तमृदनां दधानः ॥ अजीगणादानं गणयतेर्लुब्धः ।
“इ च गणः” इत्यभ्यामाकारस्येकारः ॥

कर्षार्दिकण्टान्तकपालदाभोऽङ्गुलिं प्रवेशयाननकोटरेषु ।

दन्तानुपानुं रभसी बभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकरः कुमारः ॥ ४६ ॥

कर्षार्दीति ॥ कुमारः कर्षार्तिकेयः कर्षार्दिकण्टान्ते शिवकण्ठमध्ये स्थितस्य क-
पालदाभो नृकरोटीस्रज आननकोटरेषु वदनकूपेषु ॥ “कोटरो नागरे कूपे पु-
ष्करिण्युच्चयादके” इति मेदिनी ॥ अङ्गुलिं प्रवेश्य दन्तानुपानुं मृहीतुं रभसी र-
भसो वेगोऽस्यास्तीति तथोक्तः ॥ “रभसो वेगहर्षयोः” इति मेदिनी ॥ बभूव ।
एतान्वेगेन मृह्यामीत्येच्छादिन्यर्थः । यतो मुक्ताफलभ्रान्तिकरो मौक्तिकभ्रमकारी ॥

शंभोः शिरोऽन्तःसरितस्तारंगान्विगाह्य गाढं शिशिरान्नसेन ।

सं जातजाड्यं निजपाणिपद्ममतापयद्भालविलोचनाग्रौ ॥ ४७ ॥

शंभोरिति ॥ स कुमारः । शिशिराञ्छीतलाञ्छंभोः संवन्धिनः शिरसो-
ऽन्तर्मध्ये स्थितायाः सारंगो गङ्गायास्तारंगान्गमेन स्वादेन ॥ स्वादोऽथ त्रिगिन्द्रि-
यप्राप्तत्वेन विवक्षितः ॥ “रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तक्रादौ
द्रव्यरागयोः । देहधातुमभेदे च पारदस्वादयोः शुभान्” इति मेदिनी ॥ गाढं
हृदम् ॥ “गाढबाह्वहर्षान् च” इत्यमरः ॥ विगाहावगाह । अत एव जातजा-
ड्यं जातशीतकृतजडत्वं निजपाणिपद्मं स्वीयकरकमलं भाले याद्विलोचनं तत्र यो-
ऽभिस्तथातापयत् । अन्योऽपि शीतजडं हस्तपद्मौ तापयति तद्वदिनि भावः ॥

किंचित्कलं भङ्गुरकंधरस्य नमज्जटाजूटधरस्य शंभोः ।

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

१ मञ्जु. २ तदङ्कुरः. ३ नृचभोतिः, मृगभेति. ४ करान्, धरः. ५ संवातबाहवः. ६ भङ्गु-
रकण्ठरस्य.

किञ्चिदिति ॥ किञ्चिद्गुरुरा वतनकील ॥ “मज्जभासमिदो पुरश्च” इति पुरश्च । “वगीः” इति कुन्वम् ॥ कंधरा ग्रीवा यस्य । बालत्वात् । स कुमारो ज-
मज्जटाजूटस्य धरस्तस्य शंभोहेरस्य प्रलम्बमानमाभयमाणं कलं मधुरं मुकुटेन्दु-
स्पर्धं मुकुटचन्द्रशकलम् ॥ “भित्तं शकलस्पर्धे वा” इत्यमरः ॥ कौतुकेनानन्दे-
न चिरं बहुकालं चुम्ब्ये । पस्पर्शेत्यर्थः ॥

इत्थं शिशोः शैशवकेलितृत्तैर्धनोभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।

मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इत्थमिति ॥ गिरिजागिरीशौ मनोभिरामैर्धनोभिरन्त्यमेवैर्भूतः शिशोः कु-
मारस्य शैशवस्य बाल्यस्य याः केलयस्नामां हृत्तैश्चरित्रैः ॥ “हृत्तं पद्यं चरित्रे
त्रिष्वतीति हृत्तान्स्तले” इत्यमरः ॥ मनसां विनोदस्तत्र य एको रमः प्रीतिस्तत्र
प्रमत्तावासक्तौ सन्तौ कदाचिदपि दिवानिशमहर्निशं नाविदतां नापुञ्चेनाम् ।
अगाधपुञ्जोत्तमवार्णवमप्रवर्दिनि भावः ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितं

ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।

अलभत परां वृद्धिं पद्ये दिने नवयौवनं

त किल सकलं शास्त्रं शास्त्रं विवेद विभुर्धया ॥ ५० ॥

इमिति ॥ इत्येवंभूतं बहुविधं नानाप्रकारकं ललितललितं ललितप्रकार-
मतिमुन्दरं सान्द्रं आनन्दो येन मनोहरं बालक्रीडाया विचित्रं विचेष्टितं चेष्टाम् ।
चरित्रमिति यावत् । आचरन्वदधार्ढ्यः स कुमारः पद्ये दिने परामुत्कृष्टां वृद्धिं
धिषणां नवयौवनं तारुण्यं चालभत प्राप । यथा वृद्ध्या सकलं समस्तं शक्यम् ।
सकलानि शास्त्राणीत्यर्थः । शास्त्रम् । शास्त्राणीत्यर्थः ॥ उभयत्रापि ज्ञातवैकवच-
नम् ॥ विवेद ज्ञातवान् । किलेति प्रामद्वी । प्राचीनमन्त्रेस्काराणां किमवाश-
क्यमिति भावः ॥ हारणीच्छन्दः—“स्मयुगहर्षेर्मा स्त्री लो गो यदा हारणी
तदा” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टान्तमन्त्रसतीर्धसंभवश्रीमीतारामकवि-

विरचितया संजीविनीसमाह्वया व्याख्यया समेतः श्रीकामिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारोत्पत्तिर्वाक्यैकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः कूरासुरोपेष्टवदुःखितात्मा ।

पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं पैत्रीव तृष्णातुरितः पयोदम् ॥१॥

अथेति ॥ अथानन्तरं कूरस्त्रीयां योऽसुरस्तारकमङ्गकस्तस्य तत्कर्तृको य
उपपन्न उपद्रवः स्वस्नानांशाटनादिकस्तेन दुःस्वितः क्षिप्र आत्मा यस्य तथाभूतः
पुलोमपुत्र्याः शय्या दयितः प्रिय इन्द्रोऽशेषैः ममस्त्रीसदृशगन्मभृतभूतहृन्दारकैः
सह तृष्णातुरिगन्मृष्णया नृपया ॥ कथ्यते ॥ आतुरित आतुरीकृतः ॥ “ तत्करो-
ति ” इति निर्वाच कृते “ पाविष्टवत् ” इति टिलोपः । ततः कर्त्तार क्तः ॥ पत्नी
चातकः पयोदमिव । अन्धकारिं हरं प्रपेदे प्राप ॥ अत्र पूर्णोपमालंकारः ॥ सर्गे-
ऽस्मिन्वृत्तमृपजातिः ॥

हंसारिसंत्रासखिलीकृतात्स कथंचिदम्भोदविहारमार्गात् ।

अवातताराभि गिरिं गिरीशगौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

हसति ॥ ■ इन्द्रः । हंसोऽभिमानो योऽस्तिस्तारकस्तस्माद्यः संत्रासो भयं तेन
खिलीकृतानुरक्तगाम्भ्यानीकृतादम्भोदानां मेघानां विहारो यत्र स चार्मा मार्गश्च ।
आकाशमित्यर्थः । तस्मात् । गिरीशमाहता या गौरी भवानी तस्याः पदे चरणे
तथोन्त्यमो निधानं तेन विशुद्धं पवित्रं गिरिं कल्याणमार्गं संमुखं कथंचित्केनापि
प्रकारेण । कष्टेनेत्यर्थः । अवाततारोत्तनार ॥ गिरीशगौरीति गिरिशस्वाभ्यां हित-
तादृशचोऽपि पूर्वनिपात इति वा ॥

संकन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य मेघान्मनो मातलिदत्तहस्तः ।

पिनौकिनोऽधालयमुच्चचाल शुचौ पिपासाकुलितो यथाम्भः ३

संकन्दन इति ॥ अथानन्तरं संकन्दन इन्द्रः ॥ “ संकन्दनो दुश्चयवनः ”
इत्यमरः ॥ मातलिना मार्गाथना दत्त आश्रयीकरणार्थमग्रंकृतो हस्तो यस्यै सः ।
अबलम्बितमातलिहस्तः सन्नित्यर्थः । मेघान्मनो मेघस्वरूपधारिणः । मेघरूपादि-
त्यर्थः । स्यन्दनतो रथात् ॥ पञ्चम्यास्तमित ॥ अवतीर्योत्तीर्य । शुचौ शीघ्रे पि-
पासया तृष्णया । तृपेति यावत् । आकुलित आतुरः पुरुषोऽम्भो यथा जलमिव
पिनौकिनो हरस्यालयं निलयमुच्चचाल । उदित्य चलति स्पेत्यर्थः ॥ “ निष्काव्यानि-

१ उपद्रवः. २ पत्नीव तृष्णादयितः; तृष्णातुरश्चात्कृतः. ३ कूरासुरश्चात्. ४ गिरिश. ५ पिपासकुर-
भ्यालयम्. ६ पिपासाकुलवन्जलौपयः.

लयालयाः ” इत्यमरः ॥ पिपासेति “ अ वत्सवात् ” इत्यकारमत्स्ये वाष् ॥ अ-
त्रापि पूर्णोपमालंकारः । सामान्यधर्मस्त्वाकुलितलमित्याकुलितत्वे निमित्तभूतौ
पिपासोपप्लवौ । अन्योर्विम्बप्रतिविम्बभावेन सादृश्यम् ॥

इतस्ततोऽयं प्रतिविम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।

आत्मानमप्येकमनेकधा स ब्रजन्विभोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥

इतस्तत इति ॥ अथानन्तरं ब्रजन्मज्जन्म इन्द्रः स्फटिकाद्रिः कैलासस्तस्य
भूमौ पृथिव्यामृतस्ततो यत्र तत्र प्रतिविम्बभाजं प्रतिविम्बनमेकमप्यात्मानं शरी-
रमनेकधानेकसंख्यं विलोकमानः पश्यन्मनु । विभोर्महेश्वरस्यास्पदं स्थानमास-
साद प्राप ॥

विचित्रचञ्चल्मणिभङ्गिर्मेढ्रं सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।

स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥

विचित्रमिति ॥ स इन्द्रः । विचित्रा अनेकवर्णीश्चञ्चलान्तो दीप्यमाना ये मणयो
रत्नानि तेषां तत्कर्मिका या भङ्गयां रचनाविशेषास्तेषां मङ्गः संबन्धो यस्य । अ-
नेकवर्णमणिमचिन्तित्यर्थः । तथान्तचण्डमार्तभीषकं सौवर्णदण्डं सुवर्णमयवेष्टं
दधता विभ्रता नन्दिना मणेरार्थाष्ठितं द्वारपालतयार्थाश्रितमनङ्गशत्रोः शिवस्य
मौधस्य राजमदनसंवाग्धनोऽङ्गणस्यांजरस्य ॥ “ अङ्गणं चतुर्गाजरे ” इत्यमरः ॥
द्वारं मनीहारम् ॥ “ स्त्री द्वाद्वागं मनीहारः ” इत्यमरः ॥ अर्ध्यातिष्ठदधतप्लौ ॥ “ अ-
धिशीङ्गस्थामासु- ” इति कर्मत्वम् ॥ अन्नः प्रवेशे भगवदाङ्गानुपालनं कुर्वन्द्वा-
एव तस्थानित्यर्थः ॥

ततः स कक्षाहितहेमदण्डो नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।

प्रतोषयामास सुगौरवेण गत्वा शंङ्गं स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स नन्दी गणः सुरेन्द्रमिन्द्रं सद्य आशु प्रतिपद्य
ममीपं प्राप्य मुतगं गौरवेणादरेण स्वागतार्दिना प्रतोषयामास संतोषितवान् ।
अथ च स्वयं गत्वा कक्षायां हर्म्यमकोष्ठे ॥ “ कक्षा मकोष्ठे हर्म्यादेः काभ्यां म-
ध्येष्वन्वने ” इत्यमरः ॥ आहितः स्थापितो हेमदण्डः सुवर्णवेशो येन तथोक्तः
सन् । ईश्वरस्य । ईश्वरमित्यर्थः ॥ संबन्धविवक्षायां प्लौ ॥ शशंस कथयामास ।
मधुरो महेन्द्र आगत इति निवेदितवानित्यर्थः ॥

भूतं ज्ञानेन कृतम्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।

प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं सैवस्य ॥ ७ ॥

भूतं ज्ञानेन ॥ अनेन जगतामीश्वरेण महेश्वरेण भूतं ज्ञानेन । भुक्तुमिच्छन्कृति-
संकीर्तनेत्यर्थः । कृतम्यनुज्ञः सुरेन्द्रागमनार्थं कृतानुशामनः स नन्दी गणः पुरो-
गोऽग्रगामी सन् । तं सुरेश्वरमिन्द्रं मन्त्राभनमस्य महेश्वरस्य सदनं गृहं सुरैः समं
प्रवेशयामास । प्रवेशितवानित्यर्थः ॥

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गिरिष्ठैर्गणैर्नैकैर्विविधस्वरूपैः ।

अधिष्ठितं संसदि रत्नमय्यां सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥

स इति ॥ स महामनेत्र इन्द्रो गरिष्ठैर्गिरिशयेन गुरुभिः ॥ “प्रियास्त्रि-” इ-
त्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः ॥ अनेकैर्बहुभिर्धिविधस्वरूपैर्नानाकृतिभिर्बहिर्भू-
त्प्रमुखैर्गणै रत्नमय्यां रत्नप्रचुरागाम्या ॥ प्राचुर्यं मयट् । “टिट्टा-” इति ङीष् ॥
समादि सभायामार्धाष्टतमुर्धाष्टं शिवमालुलोके ददर्श ॥ इह “अधिशीर-” इ-
त्याधारस्य कर्मन्वयमज्ञो दूर्वाधारः । अतएव रत्नमयी मभां तामास प्रतिष्ठित-
मिति वा पठनीयम् । यथास्थितान्न्यासे दृपणोद्धारं मुधयो विभावयन्ति ॥

अथ त्रयोदशभिर्महेश्वरं विशानाष्टि— कपर्देत्यादिभिः ॥

कपर्दमुद्दहदमहीनमूर्ध्वरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।

दधानमुल्लसत्तमिदधातोः सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमात्मन् ॥ ९ ॥

तत्र कपर्देति ॥ किंभूतं शिवम् । उद्दहं भुजंगमरञ्जुभिर्हवीकृतमुल्लसद्भिः
शोभमानैरत एवाहीनाभिनाः स्वामिनस्तेषां वामुकिप्रभृतिमहामर्षिणां मूर्धसु शिरः-
सु यानि रत्नानि मणयस्तेषामंशुभिर्मयूखैर्भासुरं दीप्यमानम् ॥ “अजभास-” इति
घुरच् ॥ उल्लसत्तरं महान्तं कपर्दं जटाजूटं दधानं विभ्रतम् ॥ “कपर्दोऽस्य जटा-
जूटः” इत्यमरः ॥ अत एव पुनः किंभूतम् । इडाः प्रहृष्टा धातवो गैरिकादयो
यत्र तत्राभूतं यन्मुमेगोः स्वर्णाद्विः शृङ्गं तस्य समन्वं मादृश्यमाणं प्राप्तम् ॥

विभ्राणमुत्तुङ्गतरंगमालां गङ्गां जटाजूटतटं भजन्तीम् ।

गौरिं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव स्वफेनैः शरदभ्रशुभ्रैः ॥ १० ॥

विभ्राणमिति ॥ पुनः किंभूतम् । उत्तुङ्गोन्नतगामिनी । उत्प्लवनरीतिनाथी-
नीत्यर्थः । तथाभूता तरङ्गमाला कलोलपर्वाङ्कुर्यस्याः । जटाजूटस्य कपर्दस्य तटं

१ तेन. २ हरस्य. ३ अधिष्ठितायां सदि. ४ रत्नमय्याय. ५ सहस्रलोकाः. ६ कर्पूरम्. ७ अ-
र्धस्वमहादिः उद्दहमहादि. ८ कपाल. ९ तलम्.

समीपमार्गं गजन्तीम् । तत्र स्थितामित्यर्थः । तथा करदध्वजकरत्नालिक्रमेव-
च्छुद्धौचित्यदेः स्वफेनैस्तस्य हरस्योत्सङ्गं जुषते मेवते ताव । इराङ्गस्थितामित्यर्थः ।
गौरीं पार्वतीं दमन्तीमिवोपहास्यं कुर्वतीमिव । साधन्यप्रयुक्तमनःसंतापं हास्येन
स्फुटीकुर्वाणामिवेन्मुन्येसा । गङ्गां विश्राणं दधानम् ॥

गङ्गातरंगप्रतिबिम्बितैः स्वैर्बहुभवन्तं शिरसा मुधांगुम् ।

चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगैर्हिमद्योतितमुद्वहन्तम् ॥ ११ ॥

गङ्गेति ॥ पुनः किंभूतम् । गङ्गातरङ्गेषु जादवीकल्लोलेषु प्रतिबिम्बितैः स्वी-
रान्मभिः । शरीरैरिति यावत् । बहुभवन्तमनेकीभवन्तं मुधांगुं चन्द्रं शिरसा मू-
र्धोद्वहन्तं दधानम् । अत एव पुनः किंभूतम् । तुषारवसुहिनवर्द्धारैः सितैः ॥
“ गौरोऽरुणं मिते पीते ” इति विश्वः ॥ चलन्तः प्रसरन्तो ये मरीचिप्रचयाः कि-
रणसंघातास्तैर्हिमद्योतितम् । द्योतने शोधने स द्योती । शोभाधानित्यर्थः । तस्य
भावो द्योतिता । तुतिरित्यर्थः । हिमवर्द्धिमसंघातवद्योतिता तुतिर्यस्य तम् । पूर्वं
धवलान्मप्यनेकचन्द्रशोभाभिरधिकधवलीभूतामप्यर्थः ॥

भालस्थले लोचनमधमानधामाधरीभूतखीन्दुनेत्रम् ।

युगान्तकालोचितहव्यवाहं मीनध्वजश्लोषणमादधानम् ॥ १२ ॥

भालस्थल इति ॥ भालस्थले ललाटदेशे एषमानं वर्धमानं यद्याम तेजस्तेन
निर्मितेनाधरीभूते परीभावपुषामने खीन्दु एव नेत्रे यस्मात् । ताम्ब्यार्माधिकनेत्र-
स्कमित्यर्थः ॥ यद्वा । एषमानधाम अधरीभूतं चेति पदद्वयम् । तत्रैवं व्याख्येयम् ।
एषमानं वर्धमानं धाम तेजो यस्य । वर्धिष्णुनेजस्कमित्यर्थः ॥ तयोन्नतानतस्थान-
भेदेनाधरीभूते भालस्थनेप्रापेक्षया नीचैर्भूते खीन्दु एव नेत्रे यस्य । तथा युगा-
न्तकाले प्रलयकाल उचितं परिचितं हव्यवाहमग्निरूपम् । प्रलयकालिकानलरूप-
मित्यर्थः । अत एव मीनध्वजस्य कामस्य श्लोषणं दाहकम् ॥ “ पुष दाहे ” ।
“ कृत्यल्युटो बहुलम् ” इति कर्तरि ल्युट् ॥ एवंभूतं लोचनमादधानं विश्राणमित्यर्थः ॥

महार्हरत्नाञ्चितयोरुदारं स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।

कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यामुपासितं कुण्डलयोश्छलेन ॥ १३ ॥

महेति ॥ पुनः किंभूतम् ॥ महार्हाणि बहुमौल्यानि यानि रत्नानि मणयस्त्वैर-
ञ्चितयोः सञ्चितयोरत एव समन्तात्मवर्त उदारमधिकं यथा स्याद्यथा स्फुरत्प्रसर-
त्प्रभापण्डलं कान्तिवितानं ययोः । तथामूनयोः कुण्डलयोः कर्णभूषणयोश्छलेन

केतवेव कर्णयोः भवजयोः स्विताभ्याहुपविष्टाभ्यां सशिमास्कराभ्यां चन्द्रद्वी-
भ्याहुपासितं मेवितम् ॥ कुण्डलावपे केतवान्मुर्याचन्द्रमसोरारोप्यमाणसायाहु-
प्यकपक केतवापहृतश्वेस्पृश्ययोः संर्द्धाष्टः ॥

स्वबद्धया कण्ठिकयेव नीलमाणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्याः ।

नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या कान्त्या महत्या सुविराजमानम् १४

स्वबद्धयेति ॥ पुनः किंभूतम् । परिस्फुरन्त्या परितः प्रसरन्त्या नीलस्य
श्यामस्य कण्ठस्याभ्यगलस्य महत्या कान्त्या प्रभया मृतरां विराजमानं शोभया-
नम् । कर्णवर्त्युन्मेषने—कुतुकेन कौतुकेन स्वस्मिन्नात्मीयकण्ठे वद्धया निहितया
नीलमाणिक्यमय्या नीलरत्नविशेषमन्त्रया गौर्याः कण्ठिकयेव कण्ठभूषणेषु ॥
“ कण्ठिका कण्ठभूषणम् ” इति मेदिनी ॥

कालार्दितानां त्रिदशासुराणां चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।

महन्महेभाजिनमुद्रताम्रप्रालेयशैलश्रियमुद्रहन्तम् ॥ १५ ॥

कालेति ॥ पुनः किंभूतम् । कालेनावमानकालिकमृत्युनादितानां पीडिता-
नाम् । मृतानामित यावत् । त्रिदशासुराणां देवदेवानां चिताया मृतमण्डपस्य
रजोभिर्भस्मभिः परितः पाण्डुरं भूभ्रमङ्गं यस्य । विहितमृतमण्डपभस्मोद्ग-
नमित्यर्थः ॥ इह देवानाममरत्वाभावो दुर्घटः । तत्र ज्ञानाभावेन निहितपदस्य क-
वेः प्रमाद इत्याहुः । केचित्पुनः “ मनुजासुराणाम् ” इति पाठान्तरं कल्पयन्ति ।
अथ यद्यपि कालार्दितानामिति विशेषणमुभयविशेष्यान्वयित्वेन द्वितीयविशे-
ष्ये विवक्षितमप्यकालार्दितत्वविशेषणस्य व्यभिचारनियमनं नियमनाभिपिद्यं
भवति । तथापि प्रथमविशेष्ये लोकोपकारकतापक्षेऽपि व्यभिचरितार्थमभवेन
विशेषणानुपयोगान्मभवप्रयुक्तप्रधानभूताद्वितीयविशेष्यसंबन्धेन प्रथमविशेष्यान्व-
यित्वनिरासः । एवं चोपकार्यमनुजसहचरित्वेन लोकोपकारकतापक्षबलत्वेन च
विवक्षितार्थस्याविवक्षितत्वात् । संहारकतापक्षे तु प्रायो गतिरन्वेषणीयेत्यलम् ॥
तथा महत्परिणार्ष्ट महेशस्य महतो गजस्याजिनं चर्म परिदधानमिति पूर्वेण सं-
वन्धः । अत एवोद्गतमुद्रितमभ्रं मेघो यत्र म चामी प्रालेयशैलो हिमवांस्तस्य
भिर्यं शोभासुद्रहन्तं दधानम् ॥ निदर्शनालंकारः ॥

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं वैकुण्ठभाजापि निपेव्यमाणम् ।

नैरास्थिखण्डाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥

१ सुबद्धया. २ गौर्या. ३ च विराजमानम्. ४ परिपाण्डुराङ्गम्. ५ उज्जत. ६ वैकुण्ठकपालक-
पालकाङ्गम्. ७ मुरास्थिखण्डाभरणम्; मुरास्थिखण्डाभरणम्.

पाणीति ॥ पुनः किञ्चित् । पाणी स्निग्धं ब्रह्मकपालमेव पात्रं कथं । पाणि-
ना ब्रह्मकरोटीपात्रं विश्राणमित्यर्थः । पुनः किञ्चित् । वैकुण्ठभाजापि हरिणापि
निषेव्यमाणम् ॥ सेवनमत्र कादाचित्कं नन्विदानीतनमेव त्रयाणामभेदस्यैवेष्टार्थ-
करत्वात् । एकैव मूर्तिरिति मत्तमसर्गात्तेरिति भावः । इरापेक्षया इरेरपि लघु-
त्वसंभावनायां संभवत्येव कदाचित्सेवनम् ॥ तथा तराणामस्त्विषण्डान्येवाभर-
णानि यस्य । हिमाकालमलघुस्त्वभूत्प्रतिपाद्यकमित्यर्थः । तथा रणे योऽन्तो
रिपूणामवमानं तस्य मूलं कारणम् ॥ " मूलं कारणमन्यथाः " इति मेदिनी ॥
उत्सर्पेर्हस्त्रभूलमायुर्धावशेषं कलयन्तं दधानम् ॥

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।

उद्गीतवेदां मुकुटेन्दुवर्षेत्सुधाभर्गवाद्भवत्संज्ञाम् ॥ १७ ॥

पुरातनीमिति ॥ पुनः किञ्चित् । मुकुटे य इन्द्रश्चन्द्रस्तस्माद्वर्णमालयाः सु-
धाभर्यायोऽमृतममृतप्रवाहस्तत्र य आप्नवः स्नानं तेन निर्गम्येन लब्धमंघ्रां प्राप्तचे-
तनामत एवाश्वमन्तीमुज्जीवन्तीम् । अत एव पुनर्भूयोऽप्युद्गीतवेदां परितश्च्युतकाम् ।
ब्रह्मत्वादिति भावः । पुरातनीं प्राप्तनीम् ॥ " मायांचरम् - " इत्यादिना
पुराव्यया दृष्टानुदी । उन्वान्दीप ॥ ब्रह्मकपालानां मालां स्रजं कण्ठे गले
वहन्तम् । दधानमित्यर्थः ॥

मलीलमङ्गुस्थितया गिरीन्द्रपुङ्गवा नवाष्टापदवलिभागा ।

विराजमानं शरदभ्रखण्डं परिष्फुरन्त्याचिररेचिषेव ॥ १८ ॥

मलीलमिति ॥ पुनः किञ्चित् ॥ नवं यदष्टापदं हेम ॥ " हेमन्यष्टापदं कं " इति मेदिनी ॥ तस्य वल्ली लता ॥ " वल्ली नृ वर्तानलता " इत्यमरः ॥ प्रकृत्या
नृ वल्लिशब्दस्य इत्यन्वयेन । " कृदिकारादित्तनः " इति दीपितम् ॥ तस्या
भा इव भा यस्याः । तद्वत्प्रभातयत्यर्थः । तथा मलीलं मलीदमङ्गुस्थितयाङ्गमा-
रुदया गिरीन्द्रपुङ्गवा हिमालयकन्यया परितः स्फुरन्त्या प्रसरन्त्याचिरगोचरा
चलप्रभया विद्युता शरदभ्रस्य शरत्कालिकमयस्य खण्डं शकलामिव विराजमानं
शोभमानम् । महेश्वरस्य शुभ्रत्वं भस्मोद्गलनादिति विवेचनीयम् । खण्डोपमं
च शुभ्रत्वमात्रतान्पर्येण न विरुध्यते ॥

हृत्प्रान्धकप्राणहरं पिताकं महासुरस्त्रीविध्वंसकहेतुम् ।

करेण सुहृन्तर्महत्प्रमन्यैः पुरास्मरहोपणकैलिकारम् ॥ १९ ॥

१ उद्गीतवेदम्, २ उदीर्गवेदम्, ३ सुधाभर्गवः, ४ तुल्यभासा, ५ गमासुर, ६ विधवातम्,
७ असहायूलम्, ८ सुर.

हतेति ॥ हतोऽभिमानी कोऽन्धकोऽहुरस्तस्य बाणानां इरमपहारकम् । त-
द्वननसाधनमित्यर्थः । तथा महासुरास्त्रपुरादयस्तेषां वाः स्त्रियस्तासां विषयस्य
वैषम्यम् । मृतमर्तुकस्त्विति यावत् । तस्य हेतुं कारणम् । महासुरविनाशकमित्यर्थः ।
तथा पुरा पूर्वं स्मरस्य कामस्य श्लोषणं दाहं कल्याणायासेन करोतीति तथा । अन्यैः
शिवानिर्विकैस्सृष्टं गृहीतुमशक्यं पिनाकं धनुः करेण पाणिना गृह्णन्तं दधानम् ॥

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।

अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैरुद्दीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥

भद्रासनमिति ॥ महाहार्णां बहुमूल्यानां माणिक्यानां विभङ्गिणी रचना-
भिश्चित्रं विचित्रम् । भद्रं शुभमामनं पट्टादिनिर्मितं यत्र तादृशम् ॥ चन्द्रन्तमिति
पदमध्याहार्यं भद्रामनमामनविशेषमिति केचिद्व्याचक्षते । तस्य व्याहारदोषाद्यो-
गाभ्यासममथाभावेन तदमंभनाद्योपक्षणीयमिति ॥ काञ्चनपादपीठं सौवर्णसिंहा-
सनमधिष्ठितम् । तत्रोपावृष्टमित्यर्थः ॥ “ अधिशीङ्गयामासु-” इति कर्मत्वम् ॥
पुनश्च । चन्द्रमरीचिवर्णैर्गणैश्चमरैः कृत्वा गणाभ्यां कर्तृभ्यामुद्दीज्यमानं प्रेक्ष्य-
मानम् ॥ कर्तृद्वन्द्वं चमरद्वन्द्वं प्रतिक्षणनूतनग्रहणान्मंगमनीयम् ॥

शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकसक्ते सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।

नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥ २१ ॥

शस्त्रास्त्रेति ॥ शस्त्राणि धनुरादीनि । अस्त्राणि मोहनादीनि । तान्येव
विद्यास्नामाभ्यसनैकं केवलं सक्तेऽनुरक्ते । तथा गणैः प्रमथप्रभृतिभिरेत्य
तत्समीपं प्राप्य सविस्मयैः साश्चर्यैः सद्भिः मृतरां दृष्टे । साभिलापमवलोकित
इत्यर्थः । तथा स्फटिकाचलेन कैलासेन । जङ्गमात्मकेन सनेति शेषः । नीराज्य-
माने । आर्तिक्येनेति शेषः । एवंभूते कुमारे पुत्रे सानन्दं मामोदं निर्दिष्टा संनि-
हिता दृग्दृष्टिर्नेन तम् । सानन्दतया कुमारमवलोकयन्तमित्यर्थः ॥

तथाविधं शैलसुतायिनार्थं पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।

आसीत्क्षणं क्षोभपरो नु कस्य मनो न हि क्षुभ्यति धामधाञ्चि २२

तथाविधमिति ॥ पुलोमपुत्री पुलोमजा । शचीति यावत् ॥ “ पुलोमजा
शचीन्द्राणी ” इत्यमरः ॥ तस्या दयितः प्रियः पुरंदरः । तथाविधं पूर्वोक्तवि-
शेषणविशिष्टं शैलसुतायाः पार्वत्या अधिनाथं महेश्वरं निरीक्ष्य क्षणं मुहूर्तं क्षोभे
क्षितसंचलने पर आसक्तः संचलनेन व्याकुल आसीत् ॥ ननु महेश्वरदक्षिणेन

१ महापर्वः. २ अवसक्तः, एकसक्तः. ३ सुदृष्टम्. ४ संवीज्यमाने. ५ अस्त्रिकलाचलेन. ६ अथ
कस्य; अथ कस्य; अन्तर्करय.

कथं व्याकुल आसीदित्यर्थोऽन्तरं स्वस्यति—हि यतः । धामधामि तेजोराशौ
कस्य वनधेवो न द्रुम्यति क्षोभं प्राप्नोति । अपि तु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥

विकस्वराम्भोजवनधिया तं दृशां सहस्रेण निरीक्षमाणः ।

रोमालिभिः स्वर्गपतिर्बभूवे पुष्पोत्कराकीर्ण इवाग्राशाखी ॥ २३ ॥

विकस्वरेति ॥ स्वर्गपतिर्महेन्द्रः । विकस्वराणां प्रफुल्लानाम्भोजानां कम-
लानां वनस्य श्रीरिव श्रीः शोभा यस्य तथाभूतेन दृशां नेत्राणां सहस्रेण तं
महेश्वरं निरीक्षमाणो विलोकमानः सन् । रोम्यामालिभिः समूहनिमित्तैः पुष्पा-
णाहुत्करेण समूहेनाकीर्ण आसमन्तादृष्यान् आग्राशाख्यामृष्ट इव बभूवे भु-
शुभे ॥ उपमालंकारः ॥

दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेशमभूत्कृतार्थोऽतितरां महेन्द्रः ।

सैर्वाङ्मजातं तदथो विरूपमिव प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

दृष्ट्वेति ॥ दृशां सहस्रेण महेशं शिवं दृष्ट्वा महेन्द्र इन्द्रोऽतितरामतिशयं कृ-
तार्थः कृतकृत्योऽभूत् । अथोऽनन्तरं तन्मर्वाङ्मजातं सर्वेष्वङ्गेषु भूतं विरूपं रोगा-
न्वजनितवैरूप्यं प्रियायाः शय्याः कोपकरं कंधाविधायीव विवेद जगत् । सपत्नी-
संबन्धजनितत्वपाङ्गाकुलवार्दान् भावः ॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरंदरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।

महेश्वरोपान्तिकवर्तमानं शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरम् । पुरंदर इन्द्रः कनकाद्रिः सुमेरोः मार इव सारो
वीर्यं यस्य तम् । महाबलीयाम्भित्यर्थः । अत एव धृतान्यस्त्राणि शस्त्राणि च
येन । तथा महेश्वरस्य पितृरूपान्तिके समीपे वर्तमानं तिष्ठन्तं कुमारं प्रेक्ष्य विलो-
क्य शत्रोस्तारकस्य जय आशां मनसा बबन्ध धृतवान् । एवमभूतोऽयं कुमारो
मच्छमूलेष्यत्वेवेति पुरंदरस्य प्रतीतिरर्थादित्यर्थः ॥

अथ युग्मेनाह—

श्रीनीलकण्ठ द्युपतिः पुरोऽस्ति त्वयि प्रणामावसरं प्रेतीच्छन् ।

सैहस्वनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र दृष्ट्वा प्रसादप्रेङ्गुणो महेश ॥ २६ ॥

१ निरीक्षमाणः. २ सर्वाङ्गधेरी द्युपतिः; सर्वाङ्गधेन द्युपतिः. ३ अग्रशाखी. ४ सख्यं देव शक्तः.
५ सर्वाङ्गजातं विकलम्; सर्वाङ्गानेवदलम्. ६ विपुलम्. ७ पुरा. ८ प्रियालोकपरम्; प्रियाकोपकरम्.
९ सन्. १० च पृच्छन्; मनीषन्. ११ सहस्रेणोऽत्र भव त्रिनेत्र; सहस्रेणैव मसर त्रिनेत्रम्.
१२ दृष्ट्वा. १३ मरणः. १४ महेशः.

इति प्रवृद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी निधाय कक्षामभि हेमेवेत्रम् ।

प्रसादपात्रं पुरतो भविष्णुरथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ॥२७॥

श्रीति । इतीति ॥ अथ नन्दी गणः पुरतः सर्वेभ्योऽब्रवीत्प्रसादितयेन्द्राधि-
ष्ठितकक्षामारभ्य महेश्वरार्धाश्रितमन्दिरपर्यन्तमर्हपूर्विकथा । बह्विधमणगणसुर-
मणावृते मध्यगतदेशेऽहंपूर्विकावलम्बेनेति तात्पर्यार्थः । प्रसादस्येन्द्रागमनिषेद-
नामुदन्धेनान्धकारिणा दत्तपारितोषिकरूपस्य पात्रं योग्यो भविष्णुर्भविष्युच्छुः
संस्तव्य । अन्तर्गतं शेषः । तथा कक्षां द्वाग्दामं संमुखं हेमवेत्रं सौवर्ण्यपाटिकां
निधाय संस्थाप्य । इयं क्षेत्रधारणीसीतिविणिता । प्रवृद्धाञ्जलिः सन्स्मरारातिं
महेश्वरम् । भोः श्रीयुक्तनीलकण्ठ मन्मथनीलमहेश्वर । कृपातिरिन्दुस्त्वयि भवति
प्रणामावसरं प्रणतममयं प्रतीच्छन्मनीषमाणः पुरोऽग्रेऽस्मिन् विद्यते । महेश्वरम-
णिनमः सन्वाहराम्य उच्यते । अतो हे त्रिनेत्र भो महेश । अत्र पुरोवर्तिनि सह-
स्रनेत्र इन्द्रे दृष्ट्या दर्शनेन प्रसादप्रणुणः प्रसादविधानानुकूलो भव । आत्मीयद-
र्शनरूपं प्रसादं तदुपरि कुर्वित्यर्थः । इत्येवंभूतां वाचमुवाचोक्तवान् ॥

पुनः सुरेन्द्रं सुरमंघसेव्यं त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।

प्रीत्या मुधामारनिधारिणेन ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥२८॥

पुरेति ॥ ततोऽनन्तरं निवेदनानन्तरं त्रिलोकसेव्यस्त्रिलोक्यपूजनीयस्त्रिपुरा-
सुरम्यारिः शत्रुमहेश्वरः सुरमंघेन देवममृतेन सेव्यं पूज्यं सुरेन्द्रासिन्द्रं पुनः प्रथमं
प्रीत्या निर्मलेन मुधामारम् । अमृतनुर्यामित्यर्थः । निधारयति नितरां धारां
धारारूपं करोति ॥ " तत्करोति " इति कर्तृत्वार्थे णिच् ॥ मुधामारधारां वर्ष-
तेत्यर्थः । एवंभूतेनैव विलोकनेन दर्शनेनानुजग्राह । तदुपर्यनुग्रहमकार्षीदित्यर्थः ।
स्वायिनां प्रसादपूर्वकमवलोकनमैव श्रुत्यानामुपरि महाननुग्रह इति भावः ॥

किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणानभितेन मूर्ध्ना ।

स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्यं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २९ ॥

किरीटेति ॥ स्वर्गं त्रैलोक्यं केवलं वन्द्यो नमस्करोणीयो देव इन्द्रः । आनयि-
तेनात एव किरीटकोट्याच्युतोऽधःपातितः पारिजातपुष्पाणां मन्दारकुसुमाना-
मुत्करः समूहो यस्मात्तथाभूतेन मूर्ध्ना शिरसा जगतामेकमेव वन्द्यं नमस्करोणी-

१ हेमदेष्टम्. २ भविष्णुमध्यन्धकारातिम्. ३ भविष्णुरधिस्मरारातिम्. ४ मृदा. ५ अमृतम्.
५ त्रिलोकसेव्यः. ६ त्रिलोकसेव्यः. ७ मुधामारविसारिणा. ८ मुधामारविधारिणा. ९ पुष्पेण अक्षया.
८ स्वर्गैकवन्द्यः. ९ जगदेकदेव इति नाम देवः स सहस्रनेत्रः.

यत् । इत्यतएव जनतां बन्धतस्मान्नो न विद्यत इत्यर्थः । तं देवदेवं महेश्वरं
प्रणम्या नमस्करोति ॥

अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हं महेश्वरं तं त्रिविजेश्वरः सः ।

भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ ३० ॥

अनेकेति ॥ स त्रिविजेश्वर इन्द्रो भक्त्या । भक्तिपूर्वकमित्यर्थः । अनेके धियो
ये लोकास्तेषामेक एव नमस्कृत्यार्थमहं उचितस्तथोक्तं तं महेश्वरं नमस्कृत्य ॥
“ उपपदाविभक्तेः कारकविभक्तिबलीयसी ” इत्युक्तेर्हितीया ॥ परममन्यन्तं पवित्रं
विशदं कृतार्थतायाः कृतकृत्यत्वस्य पात्रं स्थानं बभूव । महेन्द्रो महेश्वरं प्रणम्य
कृतकृत्योऽर्धुदित्यर्थः ॥

सुभक्तिभाजामधि पादपीठं प्रान्तक्षितिं नम्रतरैः शिरोभिः ।

ततः प्रणेषुः पुरतो गणाणां गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ ३१ ॥

सुभक्ति ॥ ततोऽनन्तरम् । सुभक्तिं भजन्ति तेषाम् ॥ “ भजो ण्विः ” इति
ण्विः ॥ सुराणामन्तर्गतारिक्तानां सुराणां गणाः । गणानां प्रथमश्रुतीनां पुर-
तोऽग्रे । अनेन मर्यादातिरिक्तकरणस्य द्वाविधेयत्वमुक्तम् । पादपीठस्य चरणाधार-
पीठविशेषस्य प्रान्तक्षितिर्नमीपध्यायस्नातः प्राधकृत्य । आधारभूतां कृत्वेत्यर्थः ॥
अत्राधिशब्देनाधिकरणमाधारः । स चापेक्षोपकः । अध्ययानामाहुर्विगणत्वाद-
धिशब्दोऽत्राधिकरणपर्यायोऽव्ययम् । अन्यथामन्तःप्रमन्त्रेणोच्यम् ॥ नम्रतरैः
शिरोभिः पुरारिं महेश्वरं क्रमतः क्रमेण प्रणम्यन्तेत्यर्थः ॥

गणोपनीते प्रभुणोर्पादपृष्ठः शुभात्मने हेममये पुरस्तात् ।

प्रापोपचिदय प्रमुदं सुरेन्द्रः प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥

गणेति ॥ सुरेन्द्रः । गणेन केनाचदुपनीते । प्रभुशामनेनेति शेषः । तथा हेममये
सुवर्णमये शुभात्मने प्रभुणा हेरेणोर्पादपृष्ठ आसेदुमाश्रयः सन् । पुरस्तात्प्रसादग्रत एवो-
पाचिदय स्थित्वा प्रकृष्टां मुदं^१ हर्षं प्राप । तथा हि । प्रभुप्रसादः प्रभुकर्तृकोऽनुग्रहः
कस्यानुगम्य मुदे प्रीत्यै न भवान् । अपि न सर्वस्यापीति काङ्क्षा व्याख्येयम् ॥

क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन संभाविताः सस्मितमीश्वरेण ।

उपाविशंस्तोपविशेषमाप्ता दृग्गोचरे तस्य रुंगः समयाः ॥ ३३ ॥

१ विविधेश्वरः, २ पादपीठं प्रीतिरिति, पादपीठं प्रान्तीकृतैः, ३ सुराणाम्, ४ सगङ्गाः क्रम-
तः स्मरारिम्, सुरेन्द्रक्रमतः पुरारिम्, ५ उपविष्ट, ६ नृपासने, धृवासने, ७ प्रमदय, ८ प्रमदः
मवादः, ९ अन्येन, १० उपाविष्टः ११ पुरः समताः.

कथयेत्येति ॥ ईश्वरेण यशेःश्वरेण क्रमेणाहुकमतोऽन्वेऽपि च सप्तत्राः सुराः
सम्पितं सप्तसादन्यन्त्रकहासं यथावया विलोकनेन संभाषिता आहता अब एव
तोषविशेषं संतोषाधिक्यमाप्ताः प्राप्ताः सन्तस्तस्य प्रमोदगोचरे दृष्टिविषय उ-
पाविशस्तस्युः । यथा युगपदेव भगवान्मर्वावलोकेत्येव सर्वे तस्पुरित्यर्थः ॥

अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्नीर्वाणवर्गान्करुणार्द्रचेताः ।

कृताञ्जलीकान्तसुराभिभूतान्ध्वस्तश्रियः श्रान्तमुखानवेक्ष्या ॥ ३४ ॥

अथेति ॥ अथ देवा इरो बलवैरीन्द्रः स मुख्यो येषु तथाभूतान्नीर्वाणव-
र्गान्देवममूहान् । अमुरेण तारकेणाभिभूताभितानत एव ध्वस्तश्रियो नष्टलक्ष्मी-
कानत एव श्रान्तं स्निग्धं मुखं येषाम् । नष्टमुखतेजस इत्यर्थः । अत एव कष्ट-
निहृष्ट्यर्थं कुतोऽञ्जलिर्यन्मानवेक्ष्य दृष्ट्वा करुणयार्द्रं स्निग्धं चेतो यस्य तथाभूतः
सत्ताडावाच ॥

अहो बतानन्तपराक्रमाणां दिवौकसो वीरवरायुधानाम् ।

हिमोवबिन्दुग्लपितस्य किं वः पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥ ३५ ॥

अहो इति ॥ अहोशब्दोऽत्र हेतुशब्दपर्यायः । हे दिवौकसो देवाः । अनन्त-
पराक्रमाणामपारविक्रमाणाम् । तथा वीरान्तृणतेऽभिलषन्ति । वीरहस्तजिगमि-
षाशालीनीत्यर्थः । एवंभूतान्यायुधानि येषां तथाभूतानां वो घृष्माकं मुखानि
हिमस्य यदुदमुदकं तस्य यो बिन्दुस्तेन ग्लपितस्य क्षीणदूर्ध्वकृतस्य ॥ “उदकस्यो-
दः संज्ञायाम्” इत्युदादेशः ॥ तथाभूतस्य पद्मस्य दैन्यं दीनतां किं कुतो दधते
विभ्रति । यूर्यं कुतः कारणतो भ्रष्टलक्ष्मीका इति प्रश्नाशयः ॥

स्वर्गौकसः स्वर्गपरिच्युताः किं स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।

विह्वं चिरोढं न तु यूयमेते निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥ ३६ ॥

स्वर्गौकस इति ॥ हे स्वर्गौकसः । स्वपुण्यराशौ स्वर्गप्राप्तिनिमित्तपुण्य-
ब्रजे सुतरां महत्तमेऽपि । अक्षयेऽपीत्यर्थः । किं कुतः स्वर्गपरिच्युताः स्वस्था-
नञ्जहाः । अंशे किं कारणमिति प्रश्नाशयः । अथ चाश्वासयति—एते यूयं चिरोढं
बहुकालमूर्धं निजाधिपत्यस्य स्वीयस्वामितायाश्चिह्नं छत्रचामरादि तु न परित्य-
जध्वं वा परित्यजत ॥ विध्यर्थे लोट् । त्यजध्वमित्यात्मनेपदं विन्त्यम् ॥

१ शीर्षणमुखान्. २ असुरोर्बभूतान्. ३ ध्वस्तश्रियान्. ४ क्षीर्णमुखान्. ५ दिवौकसाम्.
६ स्वपुण्यराशौ. ७ सुमहत्तरे. ८ वतः, ननु.

दिवौकसो देवग्रहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।

यूयं कुतः कारणतश्चरध्वं महीतले मीनभृतो महान्तः ॥ ३७ ॥

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसः । महान्तोऽत एव मानभृतो मनस्विनो यूयं कुतः कारणतः कारणादेवग्रहं स्वर्गं विहाय परित्यज्य मनुष्यसाधारणतां मानवतां त्यज्यवाप्ताः सन्तो महीतले चरध्वम् ॥ संमन्त्रे लोट् । अत्राप्यात्मनेपदं चित्यध्वम् ॥

अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्तेदैवतं धाम निकामरम्यम् ।

कस्मादकस्मान्निरगोद्भवम्यश्चिरार्जितं पुण्यमिर्वापचारात् ॥ ३८ ॥

अनन्येति ॥ हे देवाः । अन्यसाधारणेनान्यदीयदेशतुल्यत्वेन सिद्धं साधि-
तम् । रचितमित्यर्थः । तत्र भवतीति तथोक्तमत्र एव निकामं बहु रम्यं मनोह-
रमुच्चैर्महत्त्वमिद्धं दैवतं धाम स्वर्गमकस्मात्सहस्रं कस्माद्धेतोः । भवद्भ्योऽप-
चारान्पापाद्धेतोश्चिरार्जितं बहुकालेन संपादितं पुण्यामिव निभगार्जितम् । “ तु-
ष्ठापाप्मून स्थलं कर्म जाते गच्छते ” इति लोकोक्तिरीतिरनुसंधेया ॥

‘दिवौकसो वो हृदयस्य कस्मान्धाविधं धैर्यमहार्यमार्याः ।

अगादगाधस्य जलाशयस्य ग्रीष्मातितापादिवशादिवाम्भः ३९

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसो हे आर्याः । तद्धाविधं तादृशमहार्यमनिर्-
चनीयं वो युष्माकं हृदयस्य मनसो धैर्यं कस्माद्धेतोर्ग्रीष्मेण योर्जातनापादः संता-
पादिस्तस्य वशाद्धेतोः । अगाधस्य जलाशयस्याम्भ इव । अगादनशात् । अन्यत्र
शुष्यतीत्यर्थः । धैर्यं न हेर्यामिति भावः ॥

संप्रति स्वयमेव धर्यानिमित्तं दर्शयामि—

सुराः सुराधीशपुरःसराणां समीयुषा वः सममातुराणाम् ।

तद्वैत लोकत्रयजित्वरात्किं महामुराक्षरकतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥

सुरा इति ॥ हे सुराः । तत्तस्मादातुराणामत्र एव समं महं समीयुषावाग-
तानां तथा सुराधीशपुरःसराणामिन्द्रशशुन्वानां वो युष्माकं लोकत्रयजित्वरा-

१ स्वर्गोक्तः. २ चरध्वे. ३ महीभृतः. ४ मानधनाः. ५ सुदैवतम्; तदैव तम्. ६ निकामकामम्.
निकामकाम्यम्. ७ यमाद्यैः अगाधम्. ८ अपवादान्. ९ विरुद्धतः. १० ग्रीष्मातपापसिद्ध्यात्.
११ पुरातनपुरो निवर्णम्; पुरातनपुरः सुवर्णम्; मृनासीरपुरःसराणाम्. १२ समीयुषां सममा-
तुराणाम्; समीयुषां वत्सममातुराणाम्; समीयुषां सामसमातुराणाम्. १३ अतः लोकत्रयजित्वराः;
शुक्लमेकवर्णित्वराः. ■ महामुराक्षरकतः.

ब्रह्मात्म्येष्टुस्सारकतस्सारकसंज्ञकान्महासुरादिभूतं वेरं किम् । त पदार्थं वेरीः कि-
मिति प्रश्नः । इति वदन् ॥

पराभवं तस्य महासुरस्य निपेदुमेकोऽहमलंभविष्णुः ।

दावानललोपविपत्तिमन्यो महाम्बुदान्किं हरते वनानाम् ॥४१॥

पराभवमिति ॥ भां देवाः । तस्य महासुरस्य तावकस्य तन्कर्तृकम् ॥ “क-
र्तृकर्मणाः” इति कर्ताग पृष्ठी ॥ पराभवं पराजयम् । अथाद्यौष्माकीर्णाद्यन्वर्थः ।
निपेदुं निवारयितुमहमेकं पदालंभविष्णुः । समयोऽस्मीत्यर्थः । तथा हि । वना-
नां सर्वान्धर्त्ता दावानलस्य दावानलकर्तृको यः प्राणो दाहः स एव विपत्तिस्तौ
महाम्बुदान्महतां भयादन्वोऽपरः । “अन्यारात्-” इत्यादिना पञ्चमी ॥ हरते
किम् । भागं तु नैवान् काका व्याख्येयम् ॥

इतीरिते मन्मथमर्दनेन सुराः सुरेन्द्रप्रमुखे सुस्थेपु ।

सान्द्रप्रमोदाश्रुतरंगितेषु दधुः श्रियं सत्त्वग्माश्वसन्तः ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ मन्मथमर्दनेन महेश्वरेण इतीत्यमीरित उक्ते मात सुरेन्द्रप्रमुखाः
सुरा देवा आश्वसन्तो विश्वसन्तः सन्तः । उज्जीविन्त इति यावत् । सान्द्राणि स-
धनानि यानि प्रमोदाश्रुष्यान्मन्दवाष्पानि तस्मैरंगितेषु तरंगयुक्तेषु मुखेषु सत्त्वर-
शीघ्रम् । महेश्वरवाक्यम्यासानन्दहेतुत्वाच्छेद्यम् । श्रियं शोभां दधुर्बभूवुः ॥

ततो गिरीशस्य गिरां विरामे जगाद लब्धेऽवसरे सुरेन्द्रः ।

भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता ध्रुवं फेलाविष्टमहोदयाय ॥ ४३ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं गिरीशस्य हरस्य गिरां वाचां विरामे मतिं लब्धे
प्राप्तेऽवसरे समये सुरेन्द्र इन्द्रो जगादोवाच । तथा हि । अवसरे काले प्रयुक्ताः
मेरिताः । उक्ता इति यावत् । वाचो गिरः फलेनाविष्टः पूजो यो महोदयो म-
होदयस्तस्मै तदर्थं भवन्ति ध्रुवम् ॥ क्रियाग्रहणात्ममदानन्वयम् । तादर्थ्ये वा चतुर्थी ॥

ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनाविनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।

भूतं भवद्भावि च यच्च किञ्चित्सर्वज्ञ सर्वं तव गोचरं तत् ॥४४॥

ज्ञानेति ॥ हे सर्वज्ञ । तमोपहेनाज्ञानहन्वाविनश्वरेणाक्षयेनास्खलितप्रभेणा-
स्खलितकान्तिना । अनेन विशेषणेनामन्दकान्तिर्बन्धं हि बोद्धव्यम् । अतो न यौ-
नरुक्त्यम् । तथाभूतेन ज्ञानप्रदीपेनात्मज्ञानरूपदीपकेन भूतं व्यतीतं भवद्भविष्यम्

१ निपेदकामः । २ अरण्यस्य हर्तुं जलदात्मभुः किम् । ३ सान्द्रप्रमोदाः सुविस्मयेषु । ४ विता-
ने । ५ लब्धेऽवसरे । ६ सुरेशः । ७ भविष्यत्फलोदयाय । ८ भविष्यत्फलोदयाय । ९ सर्वज्ञः । १० गोचरः ।

भावि ब्रह्मिण्यथ ब्रह्मविद्यस्तर्जनेषु तव मोक्षं ज्ञानविषयम् । अस्तीत्यर्थः ।
आत्मज्ञानेन त्रैकालिकस्यापि कर्मादिकस्य ज्ञातामीति भावः ॥

दुर्वारदोरुद्यमदुःसहेन यत्तारकेणामरघस्मरेण ।

तदीशतामाप्तवता निरस्ता वयं दिवोऽमी वेद किं न वेत्सि ४५

दुर्वारेति ॥ हे भगवन् । दुर्वारो दुर्धर्षणीयो यो दोरुद्यमो भुजदण्डवत् तेन
कारणेन दुःसहेनात एवामराणां देवानां घस्मरेण वधकेन ॥ “घस्मरो वधके-
ऽपि च” इति मेदिनी ॥ “सृष्ट्यपदः वमरच्” इति वमरच्यन्वयः ॥ ईशतां
स्वर्गाधीशतामाप्तवता तारकेणामी वयं दिवः स्वर्गमकाशार्थाभिरस्ता निष्क्रामिता-
स्ता वेत्सि किम् । अपि तु वेत्स्येव । वद ॥ वाक्यार्थः कर्म ॥

विधेरमोघं स वरप्रमादमासाद्य मद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः ।

सुरानशेषानहकप्रमुख्यान्दोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ॥ ४६ ॥

विधेरिति ॥ हे भगवन् । स तारको विधेर्ब्रह्मणः मकाशादमोघं सफलं वर-
प्रमादमभिलाषानुग्रहम् ॥ “वरोऽभिलषिते वरे” इति मेदिनी ॥ आसाद्य प्रा-
प्य सद्यः सहसैव दोर्दण्डाभ्यां भुजदण्डाभ्यां चण्डः प्रचण्डः । दुर्जय इति यावत् ।
अत एव त्रिजगतो जिगीषुर्जेता मन् । अहकप्रमुख्यानहं प्रमुखो ज्येष्ठो येषु तथा-
भूतानशेषान्सर्वान्मुरान् । तृणाय तृणं मनुते मन्यते ॥ “मन्यकर्मण्यनादरे विधा-
नाभाणि” इति चतुर्थी । सर्विकरणग्रहणाद्यनोतियोगे चिन्त्या ॥

स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन पितामहेनेति निरूपितं नः ।

सेनापतिः संयति दैत्यमेतं पुरः स्मरारातिसुतो निहन्ति ॥ ४७ ॥

स्तुत्येति ॥ हे भगवन् । पुरा पूर्वमस्माभिः स्तुत्या श्लाघयोपासितेनानुह-
लितेन पितामहेन ब्रह्मणा नोऽस्मान् “हे देवाः । संयति संगरे स्मरारातिसुतः शर्त-
कारिः सेनापतिः सेनानीः ममेतं दैत्यं पुरोऽग्न निहन्ति । निहनिष्यतीत्यर्थः” ॥
“वावरपुरानिषातयोर्नद” ॥ इति निरूपितं कथितम् ॥

अहो ततोऽनन्तरमद्यथावत्सुदुःसहं तस्य पराभवार्तिम् ।

विधेहिरे हन्त हृदन्तशल्यमाज्ञीनिवेशं त्रिदिवौकसोऽमी ॥ ४८ ॥

१ दीर्घमद. २ वदीय नन्वाऽयदाभिरस्ता, तदीश वामाप्सवतानिरस्ताः. ३ वत. ४ सुवद.
५ अस्मत्प्रमुखान्मुरानशेषान्; सुरान्स्व नन्वाभिरमुत्तान्चण्ड; सुरान्स्व नन्वाभिरमुत्तारिमुखान्. ६ ए-
नम्. ७ पुरः स्मरारातिसुतः; पुरः स्मरारेस्तनवः. ८ अन्वाभवः; अवस्तवः. ९ सुरा अदावस्य
पराभवार्तिम्; सुदुःसहं यस्य पराभवं वम्, १० तस्य. ११ त्रिदिवम्.

अहो इति ॥ अहो भगवन् । नतः पितामहनिष्कपणादनन्तरमथवाक्यवृत्ति-
यन्तममी त्रिदिवौकसो देवाः सुदुःसहाम् ॥ “ ईषदुःसुदु-” इति सख् ॥ तस्य त-
त्कर्तृकां पराभवेन निमित्तेनाति पीडां हृदन्ते मनोमध्ये शम्यं तद्गुहःसहसाहावा
अनुशासनस्य “ भारं वहमे ” इत्यादिकस्य निवेशं स्थापनं विषेहिरेऽसहन्त ।
हन्तेति दुःखे ॥

निदायधामकृमविक्रवानां नवीनमम्भोदमिवौषधीनाम् ।

सुनन्दनं नन्दनमान्मनो नः सेनान्यमेतं स्वयमादिश त्वम् ४९
निदायेति ॥ हे भगवन् । त्वं स्वयमेव निदाये ग्रीष्मे यद्धाम सौरं तेजस्तेन
यः कृमः खेटो दाहलक्षणस्तेन विक्रवानां मलिनानामौषधीनां सुतरां नन्दनमान-
न्दकारिणं नवीनमापादीयमम्भोदामिव नोऽस्माकं नन्दनमानन्दकारिणं तथा से-
नान्यं सेनाविधानमेतं पुरोवर्तिनमान्मनो नन्दनं पुत्रम् ॥ नन्त्यादिन्वाल्त्रयुः । युवो-
रिष्यतादेशः ॥ आदिशानुशाधि ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ अस्मत्कार्यं कर्तुमिति शेषः ॥

त्रैलोक्यलक्ष्मीर्हृदयेकशत्यं समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।

अस्माकमेषां पुरतो भवन्स्तन्दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥५०॥

त्रैलोक्येति ॥ यो भवन्नन्दनत्रैलोक्यस्य लक्ष्म्या हृदय एकमद्वितीयं सत्यं
तद्गुरुर्षिं तं महामुरं तारकं युधि संगर एषामस्माकं पुरतोऽग्रे भवन्तन् । अग्रे भू-
त्वैतर्थाः । समूलं सकुटुम्भपरिवारमुत्खाय निहत्य दुःखापहारं दुःखविनाशं विध-
त्ते कुरुते । त्वन्नन्दनं विनास्माकं दुःखममृतः केन निवार्यत इति भावः ॥

महाहवे नाथ तवास्य सूनोः शिखैः शितैः कृत्तशिरोधराणाम् ।

महासुराणां रमणीविलापैर्दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥ ५१ ॥

महाहव इति ॥ हे नाथ । महाहवे महति सङ्ग्रामेऽस्य पुरोवर्तिनस्तव सूनोः
पुत्रस्य शितैस्तीक्ष्णैः शिखैः कर्वालादिभिः कृत्तशिरोधराणां कर्तितग्रीवानां श्य-
हासुराणां दैत्यानां तारकपक्षाश्रयिणां रमणीनां विलापैर्वैधन्यमयुक्तमलापैरेता
दश दिशो मुखरीभवन्तु वावदूका भवन्तु ॥ “ मुखरो वावदूकेऽपि ” इति मेदिनी ॥
“ ससुसकुञ्जेष्वो रः ” इति रमत्ययः ॥

महारणक्षोणिपङ्गूपहारीकृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।

बन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु वेर्णिग्रमोक्षं सुरलोक एषः ॥५२॥

१ सन्नन्दनम्, २ एवम्, ३ शितयेक, ४ भविष्युः, ५ सुविषा विधाता, ६ शरीः, ७ सौम्य-
गुणहारे, ८ वेणिग्रमोक्षम्.

अहोऽपि ॥ हे ममयन् । तत्रासुरे तारके तवात्मजेन पुत्रेण महती वा रक्षसोभिः
सहस्रयुग्मिस्तत्र ये पञ्चवः श्लोष्टपादयस्तेषामुपहारीकृत उपदीकृते सति ॥ “ उप
हारशोषदामाप् ” इति मेदिनी ॥ एष सुरलोको बन्दिधन्वनागारं तत्र स्थितान
सुरक्षां स्वरमणीनां वेणिप्रमोहं वेणीमोचनं करोतु ॥

इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः सुरारिदुश्चेष्टितजातरोपः ।

कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु भूयोऽपि भूताधिपतिर्बभाषे ॥ ५३ ॥

इत्थमिति ॥ सुरेन्द्रे महेन्द्र इत्थं वदति सति सुरारिस्तारकस्य दुश्चेष्टितमप-
राधजनकश्रेष्ठाविशेषस्तेन हेतुना जातरोप उत्पन्नामपेः स्मरारिर्भूतानामधिपतिर्ह-
रः । तेषु त्रिदशेषु कृतानुकम्पो विहितदयः सन् ॥ “ कृपा दयानुकम्पा स्यात् ”
इत्यमरः ॥ भूयोऽपि पुनरपि बभाष उवाच ॥

अहो अहो देवगणाः सुरेन्द्रमुख्याः शृणुध्वं वचनं ममैते ।

विचेष्टते शंकर एष देवः कार्याय सज्जो भवतां मुताद्यैः ॥ ५४ ॥

अहो इति ॥ अहो अहो इति संबोधने ॥ मन्त्रेण द्रिस्तुतिः ॥ हे देवगणाः ।
सुरेन्द्रमुख्याः पुरंदरप्रधाना एते यूयं मम वचनं शृणुध्वं शृणुत ॥ तद्वत् सार्धद्व-
य्याह—एष शंकरो देवः मुताद्यैः पुत्रप्रभृतीनां । पुत्रपौत्रादिभिर्नित्यैः । भवतां
युष्माकं कार्याय । कार्यं कर्तुमित्यर्थः ॥ “ कियार्थ— ” इत्यादिना चतुर्थी ॥ सज्जः
सिद्धो विचेष्टते । वर्तते इत्यर्थः ॥ मम पुत्रपौत्रजनकतायामपि भवत्कार्यमेव वीज-
मिति भावः ॥

पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्र्याः प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।

तत्रैष हेतुः खलु तद्वेन वीरण यद्वध्यत एष शत्रुः ॥ ५५ ॥

पुरेति ॥ हे देवाः । पुरा पूर्वं नियतात्मनापि योगिनापि मया गिरीन्द्रपुत्र्या
भयं प्रतिग्रह आदानम् ॥ परिणयनमित्यर्थः । यदकारि कुतः । तत्रैष हेतुर्निमित्तम् ।
खलु निश्चितम् । यद्यस्मादेष शत्रुस्तारकमेतत्कम्पद्रवेन पार्वतीजन्मना वीरण वध्य-
ते इत्यते । अतस्तद्वार्थं पार्वतीपरिग्रहः कुत इति भावः । अतोऽहं भवतामुपाक-
म्पपात्रं नेति श्लोकान्तर्यम् ॥

अत्रोपपन्नं तदमी निपुज्य कुमारमेनं घृतनापतित्वे ।

निर्घ्रन्तु शत्रुं सुरलोकमेव भुंक्तु भूयोऽपि सुरैः संहेन्द्रः ॥ ५६ ॥

१ सा. २ सुरेन्द्रमुखाः. ३ एतत्. ४ एव. ५ सकलं शुभायः सकलैः शुभाशैः. ६ गिरीन्द्रपु-
त्र्याः. ७ एकहेतुः. ८ दध्यते. ९ अथ. १० इतः; अतः. ११ निहन्तुः निहन्त. १२ पुत्राहुः लभेव.
१३ सुरेन्द्रः.

अत्रेति ॥ तत्तस्मादमी भवन्तोऽथ भवत्कार्यं वपपक्षं युक्तम् । बोध्यवित्तर्कः । तथाभूतमेव कुमारं पृतनापतित्वं मैनापत्ये नियुज्य निधुक्तं कृत्वा त्रुं वारकं निग्नन्तु । एतस्मादाद्येन भवन्तस्तारकं मारयन्तितां भावः । अत एव इन्द्रः हरेन्द्रः सूरैः सह भूयोऽपि पुनरपि मुरलोकं स्वर्गं धुनकु पालयतु ॥ आर्क्षति छोद ॥ इत्युदीर्य भगवांस्तेमात्मजं घोरसंगरमहोत्सवोत्सुकम् ।

नैन्दनं हि जहि देवविहिषं संयतीति निजगाद शंकरः ॥५७॥

इतीति ॥ शंकरः शंकरमङ्गको भगवानिति पूर्वोक्तमुदीर्योच्चार्य घोरो भीमः ॥ “घोरं भीमं भयानकम्” इत्यमरः ॥ यः मंगरः सङ्ग्रामः स एव महोत्सवो महानानन्दस्तत्रोन्मुक्तमुत्काण्ठनमत एव नन्दनमानन्दकरम् ॥ “नन्दिग्रहि-” इति ल्युः ॥ तथात्मजं कुमारम् “हे पुत्र, संयति सङ्ग्रामे देवानामिन्द्रादीनां विहिषं विशेषेण द्रष्टारं तारकं जहि” ॥ “हन्तेर्जः” इति हनो आदेशः ॥ इति निजगा-दोक्तवानिह ॥ रथोद्धतावृत्तम् ॥

शासनं पशुपतेः मं कुमारः स्वीचकार शिरसावनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेव एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥

शासनमिति ॥ स कुमारः कार्तिकेयः पशुपतेः पितुर्हरस्य शासनमाह्वामवनेन नम्रीकृतेन शिरसा स्वीचकार । स्वीयं चकारेत्यर्थः ॥ “कृभ्वस्त्रियोगे” इति च्विः । “अस्य च्वा” इतीकारः । “च्वा च” इति द्वीर्थः ॥ तथाहि । सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव पितृभक्तौ जनकश्रद्धायां रतानां सक्तानां खल्वेव एव परमो धर्मः । यदाज्ञां श्रद्धांस्व स्वीकुर्वन्तीति ॥ स्वागतावृत्तम् ॥

असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे पशुपतौ वंदतीति तमात्मजम् ।

गिरिजया मुमुदे मुतविक्रमे सति न नन्दति का खलु वीरसूः ॥५९॥

असुरेति ॥ विबुधेश्वरं सकलदेवस्वार्मानं पशुपतौ हरं । असुरस्य तारकस्य यो युद्धविधिः सङ्ग्रामकरणं तत्र । उक्तमिति शेषः । तमात्मजं पुत्रमिति वदति सति । गिरिजया पार्वत्या मुमुदे प्रमदे । तथा हि । खलु निश्चये । मुतविक्रमे पुत्रवराक्रमे सति का वीरसूवीरप्रभृतिः स्त्री न नन्दति । अपि तु सर्वापि नन्दतीत्यर्थः । पुत्रविषये पराक्रमसत्तैव परममुत्कारणं वीरसूनां भवतीति भावः ॥ हुतविलम्बितं वृत्तम्—“हुतविलम्बितमाह नभौ भरौ” इति लक्षजम् ॥

१ स्वस. २ मन्दनैहि. ३ वय. ४ देवविहिषः. ५ तु. ६ विबुधेश्वरः. ७ वदति विषयान्तरम्; वदति भियपुत्रकम्; वदति भियमावृत्तम्. ८ न हिमु. ९ संयति.

सुरधरिहृदः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-

बलवदमरारातिस्त्रीणां हृगजनभञ्जनम् ।

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभव-

द्बुधमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

सुरेति ॥ सुराणां परिहृदः परिशास्तेन्द्रः ॥ “रहृ हिसायाम्” । कर्तार क्तः ॥ प्रौढमतिशयं वीरं पराक्रमशालिनं बलवान्योऽमरारातिस्तारकासुरभक्त्य स्त्रीणां हृगजनस्य हृष्टिकज्जलस्य भञ्जनं भञ्जकम् ॥ कर्तार ल्युट् ॥ वृत्तभर्तृकतया क-ज्जलधारणस्यानुचितत्वादिना भावः । अत एव जगद्भयोऽभयदमभयदातारमुमापतेर्हरस्य कुमारं पुत्रं प्राप्य सद्यः सहसा प्रमादे प्रकृष्टोन्मोदे ॥ पर आसक्तोऽभवद्भ्रातः । तथा हि । अभिमते मनोरथे पूर्णे मति मुदा प्रीत्यानिमित्तेन को वा न माद्यति । अपि तु सर्व एकोन्मत्तो भवतीत्यर्थः ॥ अत्र मामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥ इदं हरिणीच्छन्दः— “रसयुगहर्षन्तीं ज्ञौ लो गो यदा हरिणी तदा” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टान्मन्त्रसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-

विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिशसकृता

कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारसेनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेपः स स्वर्गिवर्गैरनुगम्यमानः ।

ततः कुमारः शिरसा नतेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥ १ ॥

प्रस्थानेति ॥ ततोऽनन्तरं स कुमारः कार्तिकेयः प्रस्थानकाल उचितो यां-ग्यश्चारुश्च वेपो यस्य । तथा स्वर्गिवर्गैरिन्द्रादिदेवगणैरनुगम्यमानः स न । नतेन शिरसा त्रैलोक्यभर्तुः शिवस्य पादौ प्रणनाम नमश्चक्रे ॥ “उपसर्गादममासेऽपि” इति णत्वम् ॥

जहीन्द्रशत्रुं समरेऽमरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर वत्स ।

इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो मूर्धन्युपाधाय मुदाभ्यनन्दत् ॥ २ ॥

अह्नीति ॥ मममन्तं नमस्तुभ्यं तं कुमारमीशो इरो हृदा ग्रीवा मूर्ध्निमुपा-
ग्राय गन्धद्वपादाय “ हे वीर हे वन्म । समरे युधीन्द्रशत्रुं तारकं जहि मारय ।
अवामरेशपदमिन्द्रपदं स्वर्गं स्थिरत्वं स्मर्यं नय प्रापय ” ॥ उभयत्राप्याशिषि
लोद् ॥ इत्येवंभूतयाशिषाशीर्वादेनाभ्यनन्ददस्तापीत ॥

प्रह्रीभवन्नघतरेण मूर्ध्ना नमश्चकाराङ्घ्रियुगं स्वमानुः ।

तस्याः प्रमोदाश्रुपयः प्रवृष्टिस्तस्याभवद्दीरवगाभिपेकः ॥ ३ ॥

प्रह्रीति ॥ स कुमारः प्रह्रीभवन्नघीभवन्ममघतरेण मूर्ध्ना ॥ अत्र प्रह्रीभव-
न्नित्यनेनैव मूर्ध्ना नमन्वे सिद्धे पुनर्विशेषणोपादानं सामान्यतोऽन्येषामज्ञानां न-
ञ्जन्वोत्तयपेक्षया मूर्ध्नि क्रियातिशयघातनार्थम् । पुनरुपादानेन तरङ्गदृष्टालङ्का-
रः ॥ स्वमानुराङ्घ्रियुगं चरणद्वन्द्वं नमश्चकार । तस्याः पार्वत्याः संबन्धीनि यानि
प्रमोदाश्रुपयोऽसि तेषां प्रवृष्टिर्वर्षणं तस्य कुमारस्य वीर्येण वरस्य श्रेयसः । सेनापते-
रित्यर्थः । तस्याभिपेक इव योऽभिपेकः सोऽभवत् । तस्य यादृगाभिपेको भवति
स आश्रुपयोर्वाप्युगं शिरश्चरणनक्षपयन्तं स्रावयन्त्यभूदिति भावः ॥

तमङ्कमारोप्य सुता हिमोर्द्रराश्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।

क्षिरस्युपाग्राय जगाद शत्रुं जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसूं माम् ४

तमिति ॥ मृते पुत्रे वन्मला कृपावती सा हिमाद्रेः मृता पार्वती तं पुत्रम् ॥
अस्य ल्यवन्तप्रयेण संबन्धो विधेयः ॥ अङ्कमुत्सङ्गम् ॥ “ अङ्को रूपकभेदाङ्गवि-
हेरेस्वाजिभूषणे । रूपकाण्डान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽङ्कं पापदुःखयोः ” इति मेदिनी ॥ आ-
रोप्य संस्थाप्य । तथा गाढं दृढं यथा तथा ॥ “ प्रगाढः कृच्छ्रदृढयाः ” इति मेदि-
नी ॥ मतिं चिन्वसंघातानिवेशनार्थेव । एवं विना नदलाभावात् ॥ आश्लि-
ष्यालङ्कय । तथा क्षिरस्युपाग्राय च । “ हे वन्म । त्वं शत्रुं तारकं जित्वा वीरं
सूतं सा वीरसूतशोक्तां मां कृतार्थीकुरु ” इति जगाद । एवंविधे मतिं कार्ये
भवता प्रतिपादितं मतिं त्रैलोक्यं प्रसूतिशीलेन यशसा धवलीकृतं मत् “ एष
यदीयः पुत्रः सा कृतार्थेव ” इति वर्णयिष्यतीत्यतो मन्कृतार्थत्वं सिद्धमेवेति भावः ॥

उदामदैत्येऽविपत्तिहेतुः श्रद्धालुचेताः समरोत्सवस्य ।

आष्टच्छब्द भक्त्या गिरिजागिरीशौ ततः प्रतस्थेऽभि विवं कुमारः ५

उदामेति ॥ ततोऽनन्तरमुदाम उद्गतो यो दैत्येशस्नारकस्तस्य विपत्तिर्मु-
क्तः ॥

१ युगं सः; युगाय. २ मपूरः; मवर्षः. ३ महाद्रेः. ४ आश्लिष्यमानम्. ५ कृपावती कुरु.
६ दैत्येय. ७ समरोदुरः सः. ८ त्रिदिवम्.

स्तस्या हेतुः कारणम् । तत्कर्तव्यम् । तथा सपरोत्मवत् सङ्गमरूपतोत्तमवत् ॥
 “यद् उद्धव उत्सवः” इत्यमरः ॥ इयं कर्मणि षष्ठी । संबन्धमात्रविवक्षितत्वात् ।
 इह षष्ठ्यन्तस्य वृत्तिगतेनापि अद्भाशब्देन नित्यसंबन्धवशात्संबन्धं कृत्वा कृषो-
 गलक्षणा षष्ठी समर्थनीया ॥ केचित्तु “सपरोत्मवे मः” इति विषयलक्षणासत्-
 म्यन्तत्वमङ्गीकृत्य पठन्ति । तत्रापि समासवृत्तिगतस्य अद्भालुशब्दस्य संबन्धो
 दुर्बल इत्यलम् ॥ अद्भालुर्भक्तिशीलं चेन्नो यस्य । सङ्गमश्रद्धाभायक इत्यर्थः । ए-
 वंभूतः कुमारो भक्त्या भक्तिपूर्वकं गिरिजागरीशौ पितरावापृच्छथ । भया गम्यन्
 श्च्युक्त्वेत्यर्थः । दिवर्माभि प्रतस्थे चचाल ॥ “समवमवि-” इत्यात्मनेपदम् ॥

देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।

प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमर्थानुजग्मुः ॥ ६ ॥

देवमिति ॥ ततोऽनन्तरम् । नाकनाथपूर्वा इन्द्रप्रमुखाः समस्तास्त्रिदिवौक-
 सो देवा अपि ॥ पूर्वोक्तकुमारप्रस्थानममुचापकोर्जपशब्दः । “अपि संभावना-
 मश्राशङ्गागहोममुच्चये” इति विश्वः ॥ महेशं देवं गिरिजां देवीं च प्रणम्य ।
 अथ प्रदक्षिणीकृत्य । प्रदक्षिणीं परिक्रमणवशात्सम्यग्भागस्थौ कृत्वेत्यर्थः ॥ “ऊ-
 र्यादिष्विडाचक्ष” इति गार्ग्यमङ्गकतया “कुर्गातमादयः” इति समामत्वात्
 “ममासेऽनन्पूर्व-” इति कर्त्तव्यो ल्यबदेशः ॥ तं कुमारमनु पश्चाज्जगृह्यत्यर्थः ॥

अथ ब्रजद्विस्त्रिदशैर्यैः स्फुरत्प्रभाभासुर्मण्डलैस्तैः ।

नैभो ब्रभासे परितो त्रिकीर्णं दिवापि नक्षत्रगणैरिवोद्यैः ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं ब्रजाद्भ्रमच्छास्त्रेण एव स्फुरत्प्रभाम्भायाः कान्त्याः
 मन्त्रान्ध भामुरं दीप्यमानं मण्डलं चक्रवालं येषाम् ॥ “चक्रवालं तु मण्डलम्”
 इत्यमरः ॥ तैर्योऽपैः संपूर्णैस्त्रिदशैर्वैत्रिकीर्णं व्याप्तं नभोऽन्तरिक्षं दिवापि दिनेऽपि ।
 उद्यैर्भासुरैर्नक्षत्रगणैर्विकीर्णमिव । ब्रभासे ॥ भामुर्गन्धर्वमाधारणधर्मेण विदुष-
 विकिरणविशिष्टे नभसि नक्षत्राविकिर्णविशिष्टत्वात्प्रेक्षणादुन्मेषालंकारः ॥ ननु
 “उद्यः शूद्रामुते क्षत्रादुद्रे पुंसि विपृक्तरे” इति कोशाक्त्योक्तद्वयान्वितोऽप्यु-
 ग्रहशब्दस्य कथं भामुरवाचकत्वेन चेत् । मन्यम् । अत्रौत्कथं केनचित्कर्मण विष-
 यितं न तु तेजसं । कान्त्या तापेन वा सान्द्र्यादिना वात्कथोर्ध्वक इत्यर्थमण-
 यनात्मकते समाधेयम् ॥

१ ब्रजामुखाः ब्रजाः. २ अभिब्रम्भः. ३ सरोपैः. ४ मण्डलभासुरैः. ५ ततः. ६ इ-
 रितोऽवकाशः.

रराज तेषां व्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।

नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नमोऽन्ते ॥ ८ ॥

इराजेति ॥ नमोऽन्तेऽन्तरिक्षमध्ये व्रजतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये कुमारः कान्तिकेयः ॥ अग्रेऽपि नमोऽन्त इत्यस्य संबन्धः कार्यः ॥ नक्षत्राण्याभिन्यादीनि, ताराः सप्तविंशतिर्व्यतिरिक्ताः, ग्रहाः सूर्यादयो नव, तेषां मण्डलानां गोलानां मध्ये त्रियामारमणश्चन्द्र इव । रराज । यतोऽधिककान्त्या कान्तो मनोहरः । नक्षत्राणां मध्ये यथा चन्द्र एव शोभते तथा देवानां मध्ये कुमार एव शुभ इत्यर्थः ॥ पूर्णोपमानकारः ॥

गिरीशगौरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।

उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तात्प्रपेदिरे लोकमथात्मनीनम् ॥ ९ ॥

गिरीशेति ॥ अथ पुलोमपुत्री शची तस्या दयित इन्द्रः स आदिर्येषां तथाभूतास्ते देवा गिरीशगौरीतनयेन ॥ ननु गिरीशगौर्योरैकतरेण सिद्धिरिति चेत् । तत्त्वम् । उभयगतवीर्याभयीभूतत्वेन कुमारवीर्याधिक्यस्य श्रोतनार्थमुभयोर्ब्रह्मणमिति समापातव्यम् ॥ सार्धं मुहूर्तात्क्षणमात्रेणैव नक्षत्रपथमाकाशमुत्तीर्योद्ब्रूयात्पत्नीनमात्मने हितम् ॥ “ तस्मै हितम् ” इत्यधिकारस्थेन “ आत्मन्विभजन-” इत्यादिना सः ॥ तथाभूतं लोकं स्वर्गं प्रपेदिरे प्रापुः ॥ “ लोकस्तु ब्रूवते जने ” इत्यमरः ॥

ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महामुरात्तवदंशवदत्वात् ।

सद्यः प्रवेष्टुं न विपेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः १०

त इति ॥ ते समग्राः सुरा महामुरात्तारकाद्यस्त्रामो भयं तस्य वशंवदत्वादधीनत्वाद्धेतोः । चिरकालेन बहुसमयेन दृष्टं स्वर्गलोकं सद्यः सहसा प्रवेष्टुं न विपेहिरे न शंकुः । तर्हि तु क्षणं व्यलम्बन्त । कालं चित्तिपुरिवर्धः । अन्योऽपि सभये स्वष्टेर्जाप सद्यः प्रवेष्टुं न शक्नोति किं तु विलम्बते तद्वदिति भावः ॥

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि नेहं पुरोगोऽस्मि पुरैः सरस्त्वम् ।

इत्थं सुरास्तलक्षणमेव भीताः स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥ ११ ॥

पुर इति ॥ तत्क्षणम् ॥ “ कालाध्वनोः- ” इति द्वितीया ॥ प्रवेशसमय इ-

१ अधिककान्तिकान्तः २ दयितः ३ अन्तः ४ मुहूर्तम् ५ अथो मुनीनाम् ६ तत्त्वम् ७ तम् ८ समस्ताः ९ पुरोऽत तत्त्वम् १० कः ११ पुरः सर त्वम् १२ हिषा तेन कृते स्वर्गं स्वर्गः हिषा तेन हता मिथस्ते स्वर्गः

सर्वः १ भीता अतस्त्वारकावस्थानकज्ञा तमयाः सुराः स्वर्गं प्रवेष्टुम् “ त्वं पुरो-
ऽग्रे भव । अहं पुरो न भवामि, किं तु त्वमेव भव । अहं पुरोगो नास्मि न भ-
वामि । त्वं पुरःसरो भव ” इत्येवंभूतं कलहं विग्रहं वितेनुः । चक्षुरित्तरर्थः ॥
अस्मीत्यहमर्थकमव्ययम् । सर्वेषां प्रिधाभूततया न कोऽप्यन्तः प्रवेष्टुं शक्नाक ।
किं तु तत्रैव कलहायमानास्तस्फुरिति भावः ॥

सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते ।

दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे दृष्टिं द्विपत्ताध्वसकातरान्ताम् १२

सुरालयेति ॥ सुरालयस्य स्वर्गस्य यदालोकनं तेन यत्कौतुकयामन्दस्तेन
निमित्तेन शुचीनि शुद्धानि स्मेराणि समन्दहामानि च विलोचनानि येषां तथा-
भूतास्ते देवा द्विपत्ताध्वमेन तारकशत्रुभयेन कातरान्तां भीतमान्ताम् । यथावह-
तरत्वादियुतामित्यर्थः । तथाभूतां दृष्टिं नेत्रं मुदा प्रीन्या । प्रसादेनेति यावत् ।
उपलक्षिते कुमारस्य मुखारविन्दे वदनकमले दधुः । दुर्घटप्रवेशोपायोपदेशापेक्षयेति
भावः ॥ कुमारो बालोऽपि सन्न भीत इति मुदाति विशेषणं व्यज्यते ॥

सहेलहासच्छ्रिताननेन्दुस्ततः कुमारः पुरतो भविष्णुः ।

स तारकापातर्मपेक्षमाणो रणप्रवीरो हिं सुरानवोचत् ॥ १३ ॥

सहेलेति ॥ ततो दृष्टिपातानन्तरं रणे प्रकृष्टं वीरोऽन एव तारकस्यापातं
युद्धार्थमागमनमपेक्षते मोऽपेक्षमाणः । प्रतीच्छन्नित्यर्थः । अत एव पुरतोऽग्रतो
भविष्णुः स कुमारः कार्तिकेयः महोलः सक्तीहो यो हामस्तेन स्फुरिताननेन्दु-
मिश्रितमुखचन्द्रः मन । किञ्चाद्दृश्येत्यर्थः । हि निश्चितम् । सुरानवोचज्जगदा ॥

भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी स्वर्गं भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।

अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्महासुरो वः खलु दृष्टपूर्वः ॥ १४ ॥

भीत्येति ॥ भां त्रिदिवौकसो देवाः । अद्य मर्याति भीत्या भयेनालम् । न
येतव्यमित्यर्थः । किं तमी भवन्तः मद्यः महमेव स्वर्गं प्रविशन्तु । स्वर्गप्रवेशे
अकहेतुको विलम्बो न विधेय इति तान्पर्यम् । सद्यः मर्यादि । तत्क्षणमित्यर्थः ।
अथ रोषादाह—पूर्वं दृष्टो दृष्टपूर्वः ॥ “ राजदन्तादिषु ” इति प्राक्प्रयोगार्हस्य
पूर्वशब्दस्य परः प्रयोगः ॥ संभवानुरोधाद्भवद्भिरिति लभ्यते ॥ ननु व इत्यने-
नेव सिद्धिरिति चेन्न । “ नलोक-” इति पट्टीनिषेधात् ॥ तथा वो युष्माकं क्षत्रु-

१ सुरतरा. २ शुचिस्मेरविलोचनस्य; सविस्मेरविलोचनान्ताः. ३ कातरास्ते; कातरान्ते. ४ उद-
रित; उच्छ्रित. ५ निषिद्धः. ६ अपेक्षमाणः. ७ भवि. ८ वः. ९ कामदहः.

देहा महासुरस्तारकोऽपि स्वर्गं यच्च वे मय हृत्पथं हृत्तोचरत्पथेन माजोह ॥
हृत्पथमिति “ कृत्पथरथुः—” इति समामान्तोऽप्रत्ययः ॥

स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय दोर्मण्डलं वल्गति यस्य चण्डम् ।

इहैव तच्छोणितपानकेलिमद्वाय कुर्वन्तु शरा समैते ॥ १५ ॥

स्वर्लोकेति ॥ स्वर्लोकस्य लक्ष्म्याः कचाः केशास्तेषां कर्षणाय । लक्ष्मीकेशानां हरणं कर्तुमिन्त्यर्थः ॥ “ तुमर्थात् ” इति चतुर्थी ॥ चण्डं प्रचण्डं यस्य तारकस्य दोर्मण्डलं भुजमण्डलं वल्गति चर्चति । तस्य तारकस्य यच्छोणिर्न रुधिरं तस्य पानं तदेव केलिः क्रीडा तां कर्मभूतामैते मम शरा अद्वाय इदिति ॥ “ द्राग्धादित्यजमादाय ” इत्यमरः ॥ इहैव कुर्वन्तु । ते विनाशयन्वित्यर्थः ॥

शक्तिर्ममासावहतप्रचारा प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।

स्वर्लोकलक्ष्म्या विपदावेहारेः शिरो हरन्ती दिशतान्मुदं वः १६

शक्तिरिति ॥ अहतप्रचारावाप्रतर्गातः । तथा प्रभावः सामर्थ्यं स एव सारो यस्याः । सुतरां महत्सम्पन्नः प्रसारो मण्डलं यस्याः । अतितेजस्विनीत्यर्थः । स्वर्लोकलक्ष्म्या या विपदा तस्या अवहा । किं तु सुखदेत्यर्थः । तथारेः प्रतिकूलस्य शिरः शीर्षं हरन्ती । अस्मी मम शक्तिरायुधं वो युष्माकं मुदं प्रीतिं दिशताहवात् ॥ आशिषि लोद ॥

इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्यवधाय युद्धोत्सुकमानसस्य ।

सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्दं गीर्वाणतृन्दं वचसेननन्द ॥ १७ ॥

इतीति ॥ दैत्यवधाय दैत्यवधं कर्तुं युद्धं उत्सुकमानसस्योत्कण्ठितचेतसांऽन्धकारातिसुतस्य शिवपुत्रस्य कुमारस्य संवन्धना । इति पूर्वोक्तेन वचसा सर्वं गीर्वाणतृन्दं देवसमूहः शुचि शृङ्गं स्मेरं समन्दहासं मुखारविन्दं सुखकमलं यस्य तथासूतं सदाननन्दं जडर्ष ॥

सान्द्रप्रमोदात्पुलकोपगूढः सर्वाङ्गैस्तेजुसहस्रनेत्रः ।

तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निर्लेच्छनं चारु चकार शक्रः ॥ १८ ॥

सान्द्रेति ॥ सान्द्रप्रमोदादनानन्दादेतोः पुलकं रोमाञ्चरूपगूढं आश्लिष्टः ॥

“ पुलकः कुम्भिभेदेऽश्मभेदे च मणिदोषके । रोमाञ्चे हरिताले गजाक्षपिण्डे च

१ स्वर्गलक्ष्मी. २ यस्य वल्गतिचण्डम्. ३ सुमहाप्रसारा. ४ लक्ष्मी. ५ सदाशिरः, सदाशिरः. ६ दिशतां मुखम्. ७ इदोत्सुकमानसस्य. ८ सुचिस्मेर. ९ नन्द. १० सान्द्रप्रमोदाः. ११ संलग्न. १२ निर्लेच्छनम्; निरुच्छनम्; निरुच्छनम्.

मण्डके” इति मेदिनी ॥ तथा सर्वेष्वङ्गेषु संकुलानि सहस्रनेत्राणि यस्य । य-
तः । सहस्राक्षस्तथाभूतः शक्र इन्द्रस्तस्य कुमारस्योत्तरीयेन संख्यानेन ॥ “सं-
ख्यानङ्गुलीयं स्वात्” इत्यमरः ॥ तथा निजाम्बरेण निरुच्छनं परिवर्तनं वाच-
चकार । भ्रातृभावायान्योन्यवस्त्रग्रहणं चक्रतुरित्यर्थः । तदुक्तं मेदिन्या—“वि-
रुच्छनं बन्धुतायै वासमः परिवर्तनम्” इति । लोकेऽपि भ्रातृतायै परस्परस्वो-
च्छिग्वन्धनव्यवहारस्तद्वन्नापीति । अनुशासने सामान्यतो वामांग्रहणेन प्रकृत-
उत्तरीयग्रहणं संगच्छते । लोकव्यवहारस्तु संप्रदायमिदः । उज्ज्वाह विशेषधै-
रुषोपलम्भ एव व्यवहारमूलमिति मन्तव्यम् ॥

घनप्रमोदाभ्रुतरंगिताक्षैर्मुसैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रसादैः ।

अथो अञ्जुम्बद्विधिरादिवृद्धः पटाननं पटसु शिरःसु चित्रम् १९

घनेति ॥ अथो भनन्तरमाद्योर्होरहरयोर्हृदो महार्निर्वाधर्वात्ता । घनः ता-
न्द्रः ॥ “घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमवृत्तयोः । ना मुस्तादौ घनाद्येषु
विस्तारे लोहमुदरे । त्रिषु मान्द्रे च दृष्टार्थे” इति मादनी ॥ यः प्रमोदो हर्षस्ते-
न निमित्तेन यदक्षु नेत्रपयस्तेन तरंगितानि संजाततरंगाणि ॥ “तारकादिव्य
इतच्” ॥ अक्षीणि नेत्राणि येषां तैः । हर्षवशाद्दुहताश्चाभारत्यर्थः । तथा प्रचुर-
प्रमादैर्वाधकप्रमत्ततायुक्तैश्चतुर्भिर्मुखैः पटसु शिरःसु मध्ये पटाननं कुमारं चतुस्त्रे-
पस्पर्श । इति चित्रं विस्मयः । चतुर्भिर्मुखैः पण्णां मुखानां योगपथेन स्पर्शासं-
भवात् । परिहास्तु प्रत्येकं पटसु चतुर्भिश्चम्बनेन संधयः ॥

तं साधु साध्वित्यभितः प्रशम्य मुदा कुमारं त्रिपुरामुरारेः ।

आनन्दयन्वीर जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः ॥२०॥

तमिति ॥ गन्धर्वा देवगायकाः, विद्याधराः, सिद्धाश्च देवावशंघाः, एषां
संघाः समुदायाः ॥ कतारः ॥ तं त्रिपुरामुरम्यारं शिवस्य कुमारं पुत्रं मुदा प्री-
ता निमित्तेन साधु साध्वित्यभितः संमुखत्वेन प्रशम्य स्तुत्वा “हे वीर, त्वं जय
शत्रोः सकाशाज्जयं प्राप्सिहि” इत्येवंभूतया वाचानन्दयन्नानन्दतमकुर्वन् ॥

दिव्यर्षयः शत्रुविजेष्यमाणं तमभ्यनन्दन्किल नारदाद्याः ।

निरुच्छनं चक्रुरधोत्तरीयैश्चामीकरीयैर्निजैवत्कलैश्च ॥ २१ ॥

दिव्यर्षय इति ॥ नारदाद्या नारदप्रमुखा दिव्या दिवि यथा ऋषयः ॥

१ परिष्ठाताक्षैः, २ प्रमोदः, ३ क्रमान्वचुम्बैः, ४ मुखेषु, ५ हर्षान्, ६ सुसाधु, ७ तस्य वक्षो
वरावत्, ८ समभ्यनन्दन्, तदभ्यनन्दन्, ९ निर्धमलम्, निरुच्छनम्, १० मयवत्कलैः.

“तुमागवाशुदक” इति चत् ॥ शत्रुं तारकं विजेष्यमाणं जेष्यन्तं तं कुमारवन्ध-
नन्दंस्तुष्टुः किल । अथानन्तरं चामीकरीयैः मौर्वर्जैरुचरीयैर्वर्जैः । तथा निर्जै-
र्वन्कलैश्च निरुच्छनं बन्धुतायै वासःपरिवर्तनं चक्रुः ॥ निरुच्छनं पूर्वमेव
निर्णीतम् ॥

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्यावष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।

उत्सेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तिर्गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं शक्तिरायुधविशेषकानां धरतीति तथोक्तस्य तस्य
कुमारस्य ॥ “शक्तिरस्त्रान्तरे शौर्ये उन्माहाटी वने स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥
अवष्टम्भत आश्रयतः ॥ “अवष्टम्भः मुक्ते च स्तम्भप्रारम्भयोरपि” इति मे-
दिनी ॥ अत्र स्तम्भशब्देनाश्रयो लक्षितः । स्तम्भस्याश्रयमिति तच्चात् ॥ सा-
ध्वसं भयम् ॥ “भीतिभीः साध्वसं भयम्” इत्यमरः ॥ उत्सृजन्तस्तजन्तः सु-
रा देवाः । अनन्तशक्तेरपारशौर्यस्य यूथपतेर्गजराजस्यावष्टम्भत इभा गजा बन्-
धिव । स्वर्गं गन्तुं प्रवेष्टुमुत्सोह्य उत्साहं चक्रुः ॥ अनन्तशक्तेरिति विशेषणं
कुमारेर्जाप योजनीयम् ॥

अथोभिपृष्टं गिरिजामुतस्य पुरंदरारातिवेधं चिकीर्षोः ।

सुरा निरीयुस्त्रिपुरं दिधक्षोरिव स्मरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथोन्माहानन्तरं सुराः पुरंदरस्येन्द्रस्वारानन्तरकस्य वधं मृत्युं
चिकीर्षोः कर्तुमिच्छोर्गिरिजामुतस्य कुमारस्याभिपृष्टं पृष्ठमंशुत्वं त्रिपुरं दैत्यं दि-
धक्षोर्दिग्धुमिच्छोः ॥ “दह भस्मीकरणे” भाताः “इच्छार्थं मानं मन्यजोः” इति
द्वित्वे “सनाशंसभिध उः” इत्युपन्ययः ॥ स्मरारेः शिवस्याभिपृष्टं प्रमथा इव ।
स्त्रिताः समन्ताभिगीयुर्निर्जग्मुः । अन्तर्धिविश्रुतिरर्थः ॥

सुराङ्गणानां जलकेलिभाजां प्रक्षालितैः संततमङ्गरागैः ।

प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरं स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥

सुराङ्गणानामिति ॥ स्वर्गौकसो देवाः पुरस्तादग्रे जलकेलिभाजां जलङ्गी-
हामक्तानां सुराङ्गणानामप्सरसां संततं निरन्तरं प्रक्षालितैरङ्गरागैः कुकुमादिर-
चितैः पिञ्जरवारिपूरां पीतजलप्रवाहां स्वर्गधुनीं मन्दार्किनीं प्रपेदिरे मायुः ॥
सुराङ्गणानामिति “कुमानं च” इति जन्वम् ॥

अथ चतुर्विंशत्यामेव विधिनष्टि—दिग्दन्तिनामित्पादिकः ॥

दिग्दन्तिनां वारिविहारभाजां कराहतैर्भीमैतरैस्तरंगैः ।

आप्लावयन्तीं मुहुरालवालभ्रेणि तरूणां निजतीरजानाम् २५

तत्र दिग्दन्तिरिति ॥ किंभूतां स्वर्गधुनीम् । वारिणि विहारभाजां कीदृतां दिग्दन्तिनामैरावतादीनां करैः शुण्डादण्डैः ॥ “करो वर्षोपले पार्णा रश्मौ प्रत्यय-
शुण्डयोः” इति मेदिनी ॥ आहतैस्तादृतेरत एव भीमतरंगतशयभयानकैस्तरंगैः
कल्लोलैः कृत्वा निजतीरजानामान्भीयतटोत्पन्नानां तरूणां वृक्षाणां संवर्णधनी-
मालवालानां मूलस्थलीनां श्रृणम् ॥ “श्रृणः स्त्रीपुंसयोः पङ्का समाने क्षि-
ल्पमंहतौ” इति मेदिनी ॥ मुहुरांवारम् ॥ “मुहुः पुनः पुनः शब्द” इ-
त्यमरः ॥ आप्लावयन्तीं मेचयन्तीम् ॥

लीलारसाभिः सुरकन्यकाभिर्हिरण्मयीभिः सिकताभिरुच्चैः ।

माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः ॥ २६ ॥

लीलेति ॥ पुनः किंभूताम् । लीलायां कीडायां रमः प्रीतिर्यामां ताभिः
सुराणां कन्यकाभिः पुत्रीभिः । तथा हिरण्मयीभिः मौवर्णीभिः सिकताभिर्बालु-
काभिः । तथा माणिक्यगर्भाभिर्मणिगर्वाचनमय्याभिः । तथोपाहिताभिर्निर्मि-
ताभिः । न त्वकुक्षिमाभिः । तथोच्चैर्महतीभिर्वेगः श्रेयस्यो या वेदिकास्ताभिश्च
प्रकीर्णतीरां व्याप्तमैकताम् ॥

सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्हिरण्यहंमाचलिकेलिलोलैः ।

चामीकरीयैः कमलैर्विनिर्द्रक्ष्युतैः परागैः परिपङ्क्ततायाम् ॥ २७ ॥

सौरभ्येति ॥ पुनः किंभूताम् । सौरभ्यं सौगन्ध्यं लुब्धा लम्पटा ये भ्रम-
ग द्विरेफास्तरुपगीतैः । मुखारतिरित्यर्थः । हिरण्यस्य सुवर्णस्य ये हंमा मराला-
स्तेषामाचल्यः पङ्कजस्तामां केलिः कीडा तथा निर्मिच्छेन लोलैश्चलैश्चामीकरी-
यैः सौवर्णैर्विनिर्द्रक्ष्युतैः कमलरूपलक्षिताम् । अत एव च्युतैः कमलैर्भ्यो अ-
र्हैः परागैः सुमनोरजोभिः ॥ “परागः सुमनोरजः” इत्यमरः ॥ परिपङ्क्तं प-
रितः पीतं तोयं जलं यस्यास्तथोक्ताम् ॥

१ विहारलीलाम्. २ भीमवहालयैः । आगममन्सादरमादिपुत्रीमहेशपुत्राय पुरः पुरोगाः । स
कार्तिकेयः पुत्रः परोतो विद्यहरेलीलनरैस्तरंगैः. ३ श्रेणीः श्रेणीम्. ४ गुरतीरजानाम्. ५ लोला-
ल्लसाभिः. ६ हिरण्यहंसाभिरुपाभिः. हिरण्यजाभिः सिकताभिः. ७ उपोहिताभिः. ८ अवकीर्णैः
९ परिपिक्ततायाम्.

कुतूहलाद्भुमुपागताभिस्तीरेस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः ।

अभ्यूर्मिराजि प्रतिबिम्बिताभिर्मुवं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् २८

कुतूहलादिति ॥ द्रष्टुं कुतूहलान्कीदृकात् । आनन्दादिति यावत् । उपागता-
मिरागताभिः । अत एव तीरेस्थिताभिः । अत एवाभ्यूर्मिराजि । ऊर्मिराजावि-
त्पभ्यूर्मिराजि तरङ्गमध्ये प्रांतावाम्बिताभिः सुरसुन्दरीभिर्देवाङ्गनाभिर्निमिषेन
व्रजतां गच्छतामपि जनानां मुदं दिशन्तीं ददतीम् । एकासामप्यप्सरसां वार्तिवि-
म्बवशादेनेकधा दृश्यमानत्वाशुक्ता प्रीतिजनकताति भावः ॥

ननन्द संद्यश्चिरकालदृष्टां विलोक्य शोकः सुरदीर्घिकां ताम् ।

अदर्शयत्सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय ततः पुरोगः ॥ २९ ॥

ननन्देति ॥ शक इन्द्राश्चिरकालेन बहुकालेन दृष्टां तां सुरदीर्घिकां मन्दा-
किनीं विलोक्य मथो श्रांतिं ननन्द जहर्ष । अतिरमणीयं वस्तु चिरकालदृष्टं स-
द्बुद्धीतिजनकं भवतीति भावः । ततोऽनन्तरमाद्रिपुत्रीमहेशयोः पुत्राय कुमाराय
सादरं यथा तथा पुरोगः मग्नदर्शयत् ॥

स कार्तिकेयः पुरतः परीतः सुरैः समस्तैः सुरनिम्नगां ताम् ।

अपूर्वदृष्टार्मवलोकमानः संविस्मयः स्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥

स इति ॥ समस्तैः सुरैः परीतो व्याप्तः स कार्तिकेयः कुमारः । अपूर्वदृष्टा-
म् । अधुनैव दृष्टार्मित्यर्थः । तां सुरनिम्नगां पुरतांऽग्रेऽवलोकमानः मन्तविस्मयः
साध्वर्यः स्मेरविलोचनः ममन्दहामनेत्रश्चाभूत् ॥

उपेत्य तां तत्र किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।

गीर्वाणवृन्दैः प्रेणुतां प्रणुत्य नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥

उपेत्येति ॥ भक्तिपरां भाक्तप्रवीणः कुमारः कार्तिकेयः गीर्वाणवृन्दैर्देवस-
मूहैः प्रणुतां प्रकर्षेण स्तुताम् ॥ “ णु स्तुता ” इति धातोः कर्मणि क्तः ॥ तां
मन्दाकिनीं तत्रोपेत्य । तन्मयीपं गन्वेत्यर्थः । किरीटकोटी मुकुटाग्रे ॥ “ कोटिः
स्त्री धनुषोऽग्रेऽस्तौ ” इति भोदनी ॥ अत्राग्रशब्दस्य धनुःशब्दोपलक्षिततया सर्वे-
षामग्रवाचकत्वं बोध्यम् ॥ न्यस्तोऽञ्जलयेन तथाभूतः मनः । प्रणुत्येर्दपित्वा मु-
दितो ह्रमुदे ॥ इदं कृदन्तरूपं क्रियापदम् ॥ तथा नम्रेण मूर्ध्ना शिरसा ववन्दे नमश्चक्रे ॥

१ तीरे स्थिताभिः, २ सुरकवकाभिः, ३ अभ्यूर्मिराजोः, अनुमिराभिः, ४ शकः, ५ सद्यः,
६ पुरः, ७ पुरोः, ८ हव लोकमानः, ९ संविस्मय, १० रत्नकिरीट, ११ प्रणवाप्, १२ न-
मितः, मणतः.

प्रेणर्तितस्वेस्सरोजराजिः पुरः परीरम्भमिलन्महोर्मिः ।

कपोलपालिश्रमवारिहारी भेजे गुहं तं सरितः समीरः ॥ ३२ ॥

प्रेणर्तितेति ॥ प्रणर्तिता कम्पिता स्वेरसरोजानां विक्रान्तकमलानां राजि-
र्माला येन । अनेन सौगन्ध्योक्तिः । तथा परीरम्भेणाश्लेषेण मिलन्त आत्मनि
मिश्रीभवन्तो महोर्मयो यस्य । अनेन शैत्योक्तिः । कपोलपाल्याः । कपोलकप-
लताग्रस्येत्यर्थः ॥ “ पालिः कर्णे लताग्रेऽश्रौ ” इति विश्वः ॥ श्रमेण यद्गारि स्वे-
दस्तस्य हारी । अनेन मान्योक्तिः । अन्यथा श्रमहृतेरमंभवः । एवंभूतः सरि-
तो मन्दाकिन्याः समीरः पवनः पुरोऽग्रे स्थितं तं गुहं स्वामिकार्तिकम् । यद्वा ।
पुरोऽग्रे भेजे मिषेवे ॥

ततो ब्रजन्नन्दननामधेयं लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात् ।

विभिन्नभग्नोद्धृतशालमयं प्रेक्षांचकार स्मरशत्रुसूनुः ॥ ३३ ॥

तत इति ॥ ततो गङ्गावलोकनानन्तरं ब्रजंश्चलन्स्मरणशुभ्रः कुमारः पुर-
स्तादग्रे विभिन्नो विदारितः । बाणैः शतरन्धीकृत इति तात्पर्यार्थः । तथा भग्न
आघातितो मूलं विनोपर्येव शतशकलीकृत उद्धृत उन्पाटितश्च शालमयो यस्य
तत् ॥ “ शालो ह्यले मत्स्यभेदे शालाकस्तत्प्रभेदयोः । शालदुष्कन्धशाखायां
शालेति परिकीर्तिता ” इति मेदिनी ॥ नन्दननामधेयं नन्दनमङ्गकम् ॥ “ न-
न्दनं वनम् ” इत्यमरः ॥ जम्भाजित इन्द्रस्य लीलावनमुपवनं प्रेक्षांचकार ददर्श ॥
उजादंश्चेत्याम् ॥

सुरद्विपोपभुतमेवमेतद्वनं बलस्य द्विपतो गतश्चि ।

इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्भूभङ्गदुष्प्रक्ष्यमुखः स कोपात् ॥ ३४ ॥

सुरद्विषेति ॥ स कुमारः । एतत्पूरावति बलस्य द्विपत इन्द्रस्य ॥ अत्र
“ नलोक- ” इत्यादिना पृष्ठीनिषेधेऽपि “ द्विपः शत्रुर्वा ” इति विकन्यात्पृष्ठी ॥
वनमुपवनं सुरद्विपा तारकेणैव न केनापि । यथा तारकेणोपभुतं तथा न केना-
पीत्यवधारणार्थकैवकारेण ध्वन्यते ॥ “ एव प्रकारोऽयमप्योरङ्गीकारावधारणे ”
इति विश्वः ॥ अमितः सर्वतः । उपभुतमुपभुतमत एव गतश्चि नष्टशोभमित्थं
विचिन्त्य कोपादरुणे लोचने यस्य तथा भूभङ्गेन दुष्प्रक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य त-
योक्तृश्चाशुत् । महतां सति स्वामिन्परदुःखं महादुःखावहं भवतीति भावः ॥

१ मपाटितः. २ स्वःसरितः. ३ यवात्. ४ वज्रपुत्रः. ५ उन्नतशालि. ६ एव. ७ दुष्प्रक्ष-
मुखः. ८ च.